18005750

Staat van Zeeland 2017

Deltaprovincie op een kantelpunt tussen integreren en uit elkaar drijven



Foto: Maikel van den Wildenberg

DE STAAT VAN ZEELAND

Staat van Zeeland 2017

Deltaprovincie op een kantelpunt tussen integreren en uit elkaar drijven

Vernieuwde uitgave
Middelburg, februari 2018

Colofon

© ZB 2018

Samenstelling
dr. ir. Dick van der Wouw
dr. Ruben de Cuyper
drs. Jolanda van Overbeeke-van Sluijs
drs. Ankie Smit

ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland
Kousteensedijk 7
4331 JE Middelburg
Postbus 8004
4330 EA Middelburg
Telefoon (0118) 654000
www.dezb.nl
info@dezb.nl

Ontwerp / druk
ZB

ZB| Planbureau
en Bibliotheek
van Zeeland

Inhoudsopgave

Samenvatting en beleidssignalering 5
De leefsituatie in Zeeland 5
Economie 6
Ondernemen, werken en leren 6
Ruimte 7
Wonen, verplaatsen, beleven 7
Sociaal 9
Zorgen, participeren, bewegen 9
Leefbaarheid 10

Inleiding 13
De leefsituatie in Zeeland 15
Vergrijzing, ontgroening, wegtrek 16
Bevolkingsprognose 19

ECONOMIE (Ondernemen, werken, leren) 21
Ondernemen 21
Conjunctuurbeeld 22
Sociaal-economisch regioprofiel 23
Macro-economie 25
Bedrijvigheid 26
Werken 28
Banen 28
Beroepsbevolking en arbeidsparticipatie 30
Inkomen 32
Leren 33
Basisonderwijs 33
Voortgezet onderwijs 34
Middelbaar beroepsonderwijs 35
Hoger beroepsonderwijs en Wetenschappelijk onderwijs 35
Aantrekkelijkheid 36

RUIMTE (Wonen, verplaatsen, beleven) 37
Grondgebruik 37
Wonen 38
Gebouwde omgeving 38
Leegstand 39
Natuuroverlast 40
Waardering van de omgeving 40

Stedelijkheid 41
Bereikbaarheid 43
Verhuispatronen 45
Woningmarkt 46
Woningkwaliteit en duurzaamheid 47
Klimaatbewustzijn 48
Verplaatsen 48
Dagpaden 48
Mobiliteitsprofielen 52
Beleven 53
Tevredenheid met woning en woonomgeving 53
Veiligheid 56

SOCIAAL (Zorgen, participeren, bewegen) 59
Zorgen 59
Ervaren gezondheid 60
Eenzaamheid 62
Verandering in de zorg 64
Informele zorg en collectieve redzaamheid 65
Participeren 66
Geloofsgemeenschappen 66
Sociale contacten 67
Vrijwilligerswerk 68
Deelname aan het verenigingsleven 69
Cultuurbezoek 70
Actieve cultuurdeelname 71
Inkomen en participatie 72
Participatie in kernen en wijken 73
Bewegen 75

Leefbaarheid 77

Samenvatting en beleidssignalering

De leefsituatie in Zeeland

Beleid moet inspelen op ontwikkelingen in de samenleving. In dit rapport zijn voor de provincie Zeeland belangrijke ontwikkelingen beschreven, met de nadruk op de periode na 2013. Dat is de tijd waarin Zeeland net als de rest van Nederland zich ontworstelt aan de economische crisis die begon in 2009. De opgaande lijn in de economie geeft nieuwe energie. De huizenmarkt trekt weer aan, mensen zijn weer meer bereid grotere aankopen te doen, bedrijven kijken met positieve gevoelens naar de toekomst en de werkloosheid daalt snel. Zo snel zelfs dat de Zeeuwse economie handen tekortkomt om de groei bij te benen.

Het aantal geboorten in Zeeland is in de jaren 2000 tot 2016 met meer dan een kwart gedaald. De effecten daarvan beginnen door te dringen tot het voortgezet onderwijs en de arbeidsmarkt. Na de sluiting van 40 van de 240 basisscholen is het inmiddels aan de scholen voor voortgezet en middelbaar onderwijs om oplossingen te vinden voor de gevolgen van de dalende leerlingenaantallen. De sterk veranderende bevolkingsopbouw heeft grote gevolgen voor het draagvlak van allerlei voorzieningen.

Deden de problemen met betrekking tot de leefbaarheid zich eerst nog voor op dorps- en wijkniveau, nu zijn het gemeenten en regio's die met de gevolgen van veranderende bevolkingssamenstelling worden geconfronteerd. Voor veel voorzieningen geldt immers dat de mogelijkheid om nabijheid te organiseren, afhankelijk is van het aantal mensen dat van de voorziening gebruik maakt. Een winkel, een school, een ziekenhuis, een pinautomaat, een bibliotheek kan alleen renderen in een omgeving met voldoende (potentiële) klanten. Daarbij komt dat voorzieningen steeds vaker opschalen vanwege efficiency-overwegingen en de mogelijkheden die internet biedt om klanten te bedienen.

Zeeland kent, net als andere plattelandsgebieden in Nederland, een lange traditie in de strijd voor het behoud van kwijnende voorzieningen. Met als doembeeld de spookdorpen op het Franse en Italiaanse platteland en met een beroep op de leefbaarheid wordt gestreden voor elke voorziening. Soms met succes voor een aantal jaren, maar steeds vaker tevergeefs en altijd gepaard gaand met het gevoel van verlies. We leven bovendien in een tijdsgewricht waarin de stad 'triomfeert'. De stad trekt jonge mensen en houdt veel gezinnen vast. Werkgelegenheid concentreert zich in steden. Ondanks alle mogelijkheden die moderne vervoermiddelen en communicatiemedia bieden om ook in minder bevolkte gebieden een goed bestaan te hebben, verliezen dorpen inwoners aan de stad.

Zeeland is een gebied met een weinig stedelijk karakter op een moment dat door demografische krimp én door schaalvergroting het draagvlak voor voorzieningen om stedelijkheid vraagt. Nu ook het draagvlak voor regionale en provinciale voorzieningen in Zeeland vermindert en tegelijkertijd bij een oplevende economie de arbeidsmarkt schreeuwt om personeel, staat Zeeland op een kantelpunt.

Er wordt daarom veel van de bestuurskracht in Zeeland gevraagd om de transformatie van de provincie als gevolg van demografische en maatschappelijke ontwikkelingen goed te kunnen begeleiden. De vergrijzing, ontgroening en wegtrek van jongeren aan de ene kant en de schaalvergroting, verstedelijking en concentratie van voorzieningen aan de andere kant, beginnen een serieuze wissel te trekken op het in Zeeland belangrijke principe van alles zoveel mogelijk kleinschalig en dicht bij huis, georganiseerd vanuit een beleid van verdelende rechtvaardigheid. Het plattelandskarakter, de grote afstanden als gevolg van de doorsnijding met brede wateren en het ontbreken van een duidelijk erkende centrumgemeente maken het voor de overheden niet gemakkelijk om te komen tot de noodzakelijke keuzes om de leefbaarheid duurzaam te borgen. Kan er een slag naar integratie van 'het Zeeuwse' worden bewerkstelligd of drijft het de Zeeuwse eilanden verder uit elkaar?

Beleidssignalen

De ontwikkelingen in Zeeland brengen een aantal beleidsagenda's bij elkaar. De regionale economie en vergrijsde beroepsbevolking vragen urgent om oplossingen voor de arbeidsmarkt. De ruimtelijke ontwikkeling onder bedreiging van klimaatverandering maken een energietransitie in de industrie en de woningvoorraadontwikkeling noodzakelijk. De sterk veranderende bevolkingssamenstelling en het ruimtelijk karakter van de provincie creëert de noodzaak om nieuwe oplossingen en vervoersconcepten voor de bereikbaarheid van centrumfuncties en een duurzame borging van de leefbaarheid te vinden.

Zeeland zal kortom moeten vernieuwen om een goed en aantrekkelijk vestigingsklimaat voor huishoudens en bedrijven te behouden. De noodzaak tot vernieuwing biedt ook allerlei kansen voor versterking. Die zitten voornamelijk in een slimme verbinding van de krachtige eigenschappen van Zeeland waar het goed toeven is met de steden rondom. Kortom Zeeland als een vitaal onderdeel van de deltametropool.

Economie

Ondernemen, werken en leren

Zeeuwen maken zich in 2017 veel minder zorgen om hun financiële situatie dan in 2013. De economie draait sinds een aantal jaren weer op volle toeren. De regionale economie van Zeeland heeft daarbij een voor Nederland bescheiden omvang. De beroepsbevolking is 2,1% van die in Nederland en in 2016 is het aandeel in de opbrengst van de landelijke economie 1,7%. In geld uitgedrukt is dat 12,242 miljard euro. Per inwoner dragen Zeeuwen gemiddeld ongeveer een kwart minder bij aan het bruto nationaal product dan een gemiddelde Nederlander. De werkloosheid in Zeeland is erg laag en de krimpende beroepsbevolking veroorzaakt grote krapte op de Zeeuwse arbeidsmarkt. De raming is dat Zeeland 6.000 werkzame personen tekort komt tot 2022. Het bedrijfsleven is bezig daar oplossingen voor te vinden. In de bouwwereld bijvoorbeeld zet men niet meer in op de vraag, maar op de beschikbaarheid van arbeidskrachten. Maar ook andere oplossingsrichtingen zoals automatisering en robotisering zullen meer aandacht krijgen. Het minst gunstige scenario is als bedrijven zich niet meer in de regio vestigen of zelfs de regio verlaten vanwege het niet kunnen krijgen van voldoende gekwalificeerd personeel.

De regionale economie van Zeeland wordt door drie motoren gevoed: havens, toerisme en steden. Industriële bedrijvigheid rond de havens zijn goed voor bijna de helft van de provinciale toegevoegde waarde. De afhankelijkheid van fossiele brandstoffen noopt de sector echter tot grote investeringen. De opkomst van de offshore windenergie is daarbij een nieuwe kans. De recreatiesector zorgt met 2,4 miljoen gasten en 10,1 miljoen overnachtingen voor veel werkgelegenheid en bedrijvigheid, maakt culturele evenementen mogelijk en genereert een relatief hoog lokaal voorzieningenpeil. Het heeft ook een steeds duidelijker invloed op het grondgebruik en het landschap. Waar elders in Nederland en de wereld de steden steeds sterkere motoren zijn van regionale economische ontwikkeling is die motor in Zeeland onderontwikkeld. Met name publieke investeringen in kennis en innovatie blijft een zwak punt.

Ondanks de grote woon-werkafstanden die moeten worden afgelegd heeft inmiddels een kwart van alle Zeeuwse werknemers een baan buiten de provincie. De economische opleving blijkt vooral meer Zeeuwen buiten Zeeland werk te bieden. Hier doet zich een gevoelig tekort aan stedelijke banen voor.
Het onderwijs in Zeeland gaat bovendien een moeilijke periode tegemoet. Door het dalend aantal geboorten de afgelopen jaren wordt het toekomstig draagvlak almaar kleiner. In het basisonderwijs zijn 40 van de 240 scholen gesloten, sluiting van scholen in het voortgezet onderwijs in Zeeuws-Vlaanderen is ternauwernood voorkomen en het Mbo, Hbo en Wo zijn bezig om ook vooral gezamenlijk een sterke onderwijskolom voor Zeeland te behouden.

Beleidssignalen
Het economisch concurrentievermogen van Zeeland in vergelijking met andere regio's in Europa kan volgens het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) versterkt worden door beleidsinzet te plegen op het terrein van wonen, kennis en onderwijs en bereikbaarheid. Ook cultuur en recreatie vragen volgens het PBL beleidsaandacht. Het voorstel van de commissie Balkenende om te werken aan een verbeterd vestigingsklimaat past daar ook in. Nog te weinig wordt in Zeeland gezien hoezeer deze elementen van de leefbaarheid niet alleen een randvoorwaarde, maar essentiële bouwstenen zijn van de Zeeuwse economie.

De analyses in deze Staat van Zeeland onderstrepen dit. Het zijn de stedelijke functies (onderwijs, zorg, cultuur) en de verbeterde snelle vervoersmogelijkheden waarin geïnvesteerd moet worden om Zeeland als geheel economisch aantrekkelijker te maken voor bedrijven en arbeidskrachten.

Ruimte

Wonen, verplaatsen, beleven
De toerist en recreant krijgen steeds meer ruimte in Zeeland. Dat is af te lezen aan wijzigingen in het grondgebruik. Bos en open natuur, recreatieterreinen, recreatief binnenwater, terrein voor detailhandel en horeca en sociaal-culturele voorzieningen nemen toe en omvat in totaal inmiddels 20% van het provinciale grondgebied.

Het grondgebied voor wonen neemt eveneens toe. Er is daarbij jarenlang meer nieuwbouw gepleegd dan er huishoudens bijkwamen. In tegenstelling tot de grootstedelijke omgevingen in Nederland waar men schreeuwt om meer woningen om de huishoudensgroei bij te benen, heeft Zeeland een woningvoorraad die in principe meer dan voldoende is om aanwas aan huishoudens te huisvesten. Zeeland is zelfs koploper in het aandeel woningen waar niemand staat ingeschreven bij de gemeente. Een belangrijk deel van de 'overtollige' woningvoorraad vindt zijn weg naar andere bestemmingen zoals tweede woningen en recreatie. Een deel staat ongebruikt leeg of wordt wellicht als opslagruimte gebruikt. Verkrotting ligt op de loer, vooral in de particuliere woningvoorraad in de minder gewilde woonmilieus.

Het devies voor Zeeland is dus niet zozeer bijbouwen, maar vooral verbouwen en vernieuwen. De opgaven die het akkoord van Parijs stelt om de opwarming van de aarde te beteugelen kunnen daarbij als steun in de rug worden gebruikt. Het energieneutraal en gasloos maken van de woningvoorraad vergt grote investeringen van woningbezitters en levert daarom een uitgelezen kans om de incourante woningvoorraad te slopen en - waar behoefte is - te vervangen. Het meeste aardgasverbruik zien we in de delen van Zeeland waar de huishoudensgroei juist het laagst is en de vergrijzing het sterkst. Dit betekent dat de transitie gepaard zou moeten gaan met een vermindering van de woningvoorraad in delen van Zeeland en nieuwbouw/verbouw in andere delen.

Inwoners van Zeeland zijn er zich in meerderheid van bewust dat de opwarming van de aarde ook voor henzelf en hun naasten een bedreiging vormt. Iets meer dan 10% vindt dat de klimaatverandering zelfs een zeer grote bedreiging voor hen vormt. Vooral de jongere generaties zijn zich daar terdege van bewust. Er is dus zeker draagvlak om de energietransitie te ondersteunen of zelf mee vorm te geven.

Het platteland van Zeeland wordt geconfronteerd met verlies aan inwoners. Uit de bevolkingsontwikkeling is op te maken dat het platteland van Zeeland tot 2014[1] jaarlijks iets meer dan 1.000 inwoners per jaar is kwijtgeraakt, terwijl de grotere dorpen en de steden in Zeeland zijn gegroeid. De buitenwijken van de steden, waar veel woningen uit de naoorlogse periode staan, leden eveneens verlies. Jongeren én ouderen verhuizen naar omgevingen met voorzieningen zo blijkt uit de verhuispatronen. Inwoners van Zeeland die erover denken te verhuizen naar een ander woonmilieu geven ook in meerderheid aan een woning te zoeken in een meer stedelijk woonmilieu dan waar ze nu wonen.

Gezien de veel grotere druk op de woningmarkt in de meer stedelijke delen van Nederland, de beperkte groei van het aantal huishoudens in Zeeland en het grote aandeel particuliere woningen, levert de transitie in de Zeeuwse woningvoorraad een complexe opgave op. Een door vraag gedreven ontwikkeling van verstedelijking zal hand in hand moeten gaan met een herstructureringsbeleid van de bestaande woningvoorraad. Vraag naar nieuwbouwwoningen is er altijd, ook op het platteland. Het probleem zit hem in het opruimen van de overtollige woningvoorraad die niet meer voldoet aan moderne wensen en een te grote investering vraagt om op te knappen. Dat probleem aan de onderkant van de woningvoorraad wordt niet vanzelf door de markt opgelost. Dat probleem wordt steeds zichtbaarder. Het is wellicht mede een verklaring voor het gegeven dat bewoners in Zeeland waar je relatief veel woning voor je geld krijgt, minder tevreden zijn geworden met hun woning.

Zeeuwen zijn in zijn algemeenheid wel meer tevreden geworden met hun kern of wijk als woonplaats en met hun woonomgeving. Van alle provincies voelen de inwoners van Zeeland zich ook het veiligst. Zeeuwen voelden zich in 2017 beduidend minder onveilig dan in 2013 en ook het aantal misdrijven is de afgelopen jaren sterk verminderd.

Een toenemend deel van de inwoners heeft ook het vertrouwen dat de bewoners in hun eigen wijk of kern anderen zullen aanspreken op overlast en ingrijpen bij overlast van jongeren, heftige woordenwisselingen, vechtpartijen, vandalisme, inbraak, huiselijk geweld, discriminatie of verloedering van tuinen. Mogelijk dat de opkomst van de buurtapps als burgernet, veilige buurt, WhatsApp en buurtpreventie.nl deze collectieve redzaamheid bevordert.

Toch voelen Zeeuwen zich steeds minder verbonden met hun eigen wijk of kern. Ook het voorzieningengebruik in de eigen wijk en kern neemt af. Zeeuws-Vlamingen maken steeds meer gebruik van voorzieningen in België.

Steden worden belangrijker, ook in Zeeland. Steden zijn de centra van een leefomgeving en hun aantrekkelijkheid bepaalt in belangrijke mate de leefbaarheid van een breder gebied. Stedelijkheid, de aanwezigheid van voorzieningen en faciliteiten zijn belangrijke vestigingsfactoren voor huishoudens en bedrijven. Voortgaande processen van schaalvergroting, specialisatie en digitaliseren van infrastructuren hebben ertoe geleid dat het voor de kleine Zeeuwse steden zelfstandig niet meer mogelijk is het noodzakelijke draagvlak voor hoogwaardige voorzieningen te organiseren.

Hoogwaardige voorzieningen behorend bij de schaal van de bevolking in Zeeland zijn onvoldoende gerealiseerd. Zeeland heeft daardoor aan aantrekkelijkheid wat betreft woon- en vestigingsklimaat ingeboet.

1. *Het CBS heeft een wijziging doorgevoerd in het meten van stedelijkheid, waardoor de ontwikkeling tussen 2003 en 2014 niet te vergelijken is met de periode daarna. Tussen 2015 en 2017 is het aantal inwoners op het platteland licht gegroeid (1%). De groei in zeer sterk stedelijk gebied lag met 8% nog hoger.*

Beleidssignalen
Voor het versterken van het vestigingsklimaat in Zeeland is een nadrukkelijke keuze nodig voor integratie en afscheid nemen van een verdelende rechtvaardigheid. Dat betekent ook niet bestrijden, maar begeleiden van de trek naar stedelijke omgevingen in Zeeland. Dit kan goed samengaan met een vernieuwings- en verduurzamingsimpuls van de woningvoorraad. De provincie zou haar programma voor het verminderen van de voorraad oude woningen (PIW) kunnen intensiveren. Stimuleer daarbij nieuwbouw die voldoet aan alle eisen van de energietransitie en de versterking van het vestigingsklimaat en koppel dit aan het verminderen van de verouderde woningvoorraad. Maak daarbij een onderscheid tussen dorpsvernieuwing en stadsvernieuwing. Dorpsvernieuwing betekent dan vooral afstoten van verouderde woningen om er ook nieuwbouw mogelijk te maken. Stadsvernieuwing betekent het versterken van stedelijke centra met woningbouw, inzetten op hoogwaardige voorzieningen en het regelen van goede en snelle vervoersmogelijkheden met andere steden en met het omliggende gebied.

Sociaal

Zorgen, participeren, bewegen
De opleving van de economie is goed te merken aan de manier waarop mensen hun vrije tijd besteden. De cultuurbeleving bloeit op. Het bezoek aan alle typen culturele voorstellingen en instellingen is toegenomen ten opzichte van 2013. Meer dan de helft van de Zeeuwen heeft in 2017 in de afgelopen 12 maanden een film en/of museum bezocht. En bijna de helft van de Zeeuwen is zelf cultureel actief. Tegen de landelijke trend in zijn Zeeuwen meer gaan zingen, fotograferen, tekenen, schilderen en bespelen ze vaker een muziekinstrument.

De helft van de Zeeuwse bevolking voldoet aan de norm gezond bewegen. Dat wil zeggen dat zij tenminste vijf dagen per week 30 minuten matig intensieve lichaamsbeweging hebben. Dat is niet veranderd ten opzichte van 2013. Vrouwen halen iets vaker de norm gezond bewegen dan mannen.

Voor het eerst zien we dat de meerderheid van de Zeeuwse bevolking (54%) zich niet meer rekent tot een kerkgenootschap of religieuze groepering. Dat is heel zichtbaar in de meer stedelijke woonmilieus. De religieuze geloofsgemeenschappen vinden we vooral op het platteland en de kleine dorpen.
Met name de bevindelijk gereformeerden wonen veel vaker bij elkaar en in de buurt van familie en vrienden. Zeven op de tien hebben familie in de eigen kern of wijk. Inwoners van het zeer sterk stedelijk woonmilieu hebben daartegenover vaker zelfs hun hele familie buiten Zeeland wonen.

Het sociale leven speelt zich steeds minder vaak af op het niveau van het dorp. Het gebruik van voorzieningen in de eigen wijk of kern neemt ook steeds verder af. Betrokkenheid bij het dorp of de wijk is er nog zeker en men voelt zich ook meer verantwoordelijk voor de leefbaarheid in de eigen woonomgeving, maar dat uit zich vaker in een meer indirecte vorm van bezoeken van bijeenkomsten van wijk- en dorpsraden, dan door het deelnemen aan activiteiten die in de buurt worden georganiseerd of het gesprek met de buren. Men heeft wel meer het gevoel dat als er zich in de omgeving iets voordoet dat inzet van buurtbewoners vraagt, men er op kan vertrouwen dat dit ook gebeurt. Het verenigingsleven lijkt steeds meer iets van de oudere generaties te worden. Hoewel sporten in verenigingsverband vooral door jongeren wordt gedaan, haken er steeds meer jongeren af.

Ouderdom komt met gebreken. Door de vergrijzing worstelen steeds meer mensen met gezondheidsproblemen. Het aantal mensen dat geregeld mantelzorg verleent, neemt ook toe. Bijna een kwart geeft aan regelmatig iemand te helpen in hun omgeving die voor langere tijd ziek, hulpbehoevend of gehandicapt is. Veel aandacht is er de laatste tijd voor dementie. Dat is een ziekte waar naar schatting bijna 7.000 ouderen in Zeeland aan lijden, vaak zonder dat die diagnose is gesteld. Tegelijkertijd lijken de ouderen in de fase die we wel aanduiden als ‘intensieve verzorging’ steeds vitaler te worden. Deze 80-plussers voelen zich duidelijk gezonder en zijn minder eenzaam dan vier jaar geleden. Het aantal 80-plussers dat

lid is van een sportvereniging neemt ook toe. En nog altijd haalt 42% van de tachtigplussers de norm gezond bewegen. Het actief onderhouden van een sociaal netwerk stimuleert het gevoel nog goed gezond te zijn en helpt tegen eenzaamheid. Zelf actief zijn in je sociale netwerk door vrienden en familie op te zoeken levert meer vitaliteit op dan de geografische nabijheid van familie en vrienden.

De organisatie van de zorg in Zeeland is de afgelopen jaren volop in discussie geweest en is sterk aan het veranderen. Verzorgingshuizen zijn afgebroken en de verpleeghuizen zijn zorgcentra geworden voor mensen die echt niet meer zelfstandig kunnen wonen. Steeds meer mensen blijven, ook als ze zorgbehoeftig zijn, gewoon wonen in hun eigen huis en de professionele zorg past zich daar op aan. Er ontstaan nieuwe vormen van samenwerking tussen het sociale netwerk van een zorgbehoevende en de professionele zorgverleners. Deze nieuwe vormen van samenredzaamheid verandert ook de verhoudingen tussen formele en informele zorg, waar beide partijen gezamenlijk moeten zoeken naar de beste oplossingen.

De stand van zaken in Zeeland is nu dat mensen voor de basiszorg dichtbij huis terecht kunnen en in de twee ziekenhuizen. Voor bepaalde complexe, medisch specialistische zorg is men aangewezen op voorzieningen buiten Zeeland. De Zeeuwse ziekenhuizen zoeken elkaar slechts in geringe mate op. Zij verbinden zich meer met de ziekenhuizen in de steden rond Zeeland. De zorg als de grootste werkgever in Zeeland ziet zichzelf geconfronteerd met een heel krappe arbeidsmarkt en zal daar ook op moeten anticiperen. Technische innovaties zoals robotisering en domotica zullen hard nodig zijn om goede zorg te kunnen blijven leveren.

Beleidssignalen

Cultuurbeleving, ontspannen manieren van ontmoeting en samenzijn, het blijkt een belangrijk onderdeel van het alledaagse leven. Er lijken voor het versterken van het verblijfs- én vestigingsklimaat interessante ontwikkelingen mogelijk als meer verbinding gelegd kan worden tussen stedelijke cultuur en het kusttoerisme zodat beide elkaar versterken.

Zorgen dat jong en oud kan meedoen in de samenleving, zoveel mogelijk thuisnabije zorg leveren, een sociaal netwerk dat vaak niet lokaal is en de gerichtheid op zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen, stelt hoge eisen aan de Zeeuwse overheden in hun taak om de kwetsbaren in de samenleving te ondersteunen. De huidige vele gemeenschappelijke regelingen en overlegstructuren zijn wellicht niet de meest optimale oplossing hiervoor. Er zou gezocht moeten worden naar mogelijkheden om een meer eenduidige regie te kunnen voeren.

Leefbaarheid

Wanneer de zaken in een omgeving goed aansluiten op de behoeften van mensen die er wonen en tegelijkertijd een positief perspectief bieden voor nieuwe inwoners en toekomstige generaties, dan kan gesproken worden van een leefbare omgeving. Daarmee is leefbaarheid geen statisch gegeven dat te meten is door naar de tevredenheid van de huidige inwoners met hun (directe) omgeving te vragen. Het gaat er ook om hoe aantrekkelijk een omgeving is voor nieuwe bewoners en in hoeverre een omgeving de kenmerken in zich heeft om de huidige en komende generaties een onbezorgde toekomst te bieden.

Hoe leefbaar een omgeving voor iemand op een bepaald moment is, hangt van een heleboel zaken af. Het begint met een goede woning in een veilige buurt met bereikbare voorzieningen die je dagelijks nodig hebt om te wonen, te werken, te leren of te recreëren. Tegelijkertijd is een leefbare omgeving ook een omgeving die de mogelijkheid biedt om er langer te blijven wonen ook als je persoonlijke omstandigheden wijzigen (baan, studie, partner, kinderen, gezondheid, familie). Een omgeving wint daarom aan leefbaarheid als het een goede uitvalsbasis is voor een veelheid aan activiteiten. Aansluiting op een goede wegen-infrastructuur en openbaar vervoer zijn dan cruciaal.

Steden zijn in dit laatste opzicht sterk in het voordeel. Daar kunnen mensen beter terecht in een samenleving waarin huishoudens vaak van meerdere inkomens afhankelijk zijn, de arbeidsmarkt sterk is geflexibiliseerd en men een leven lang dezelfde baan houdt of met dezelfde partner samenwoont geen vanzelfsprekendheid meer is. Daar is door de grotere massa meer draagvlak voor hoogwaardige voorzieningen en is het de plaats die centrumfuncties vervult voor minder stedelijke gebieden er omheen. De analyses maken duidelijk dat leefbaarheid in Zeeland nauw samenhangt met economische ontwikkelingen, met de invulling en het gebruik van de ruimte, met de mogelijkheden die jong en oud hebben om in Zeeland zelf en samen met anderen 'hun ding' te doen.

Dat vraagt naast een veilige en beleefbare omgeving om kwalitatief goede en bereikbare onderwijs- en zorgvoorzieningen, passende vervoersvoorzieningen, hoogwaardige culturele voorzieningen, banen en mogelijkheden om te ondernemen. De verstedelijking, de vergrijzing, de ontgroening, een afnemende beroepsbevolking, een toenemend sterfteoverschot en een relatief verouderde woningvoorraad stellen Zeeland nadrukkelijk voor een aantal sociale, ruimtelijke en economische leefbaarheidsopgaven. Een voor ondernemers en huishoudens kwalitatief goed en duurzaam vestigingsklimaat vereist onder die omstandigheden nadrukkelijk regie op provinciaal niveau.

De praktijk leert dat de bundeling van krachten in Zeeland in het samenwerken vanuit ieders eigen rol en lokale verantwoordelijkheid nog teveel blijft steken in goede bedoelingen. Een belangrijke vraag voor de komende tijd is daarom in hoeverre de Zeeuwse identiteit kan leiden tot Zeeuwse eenheid.

Beleidssignalen

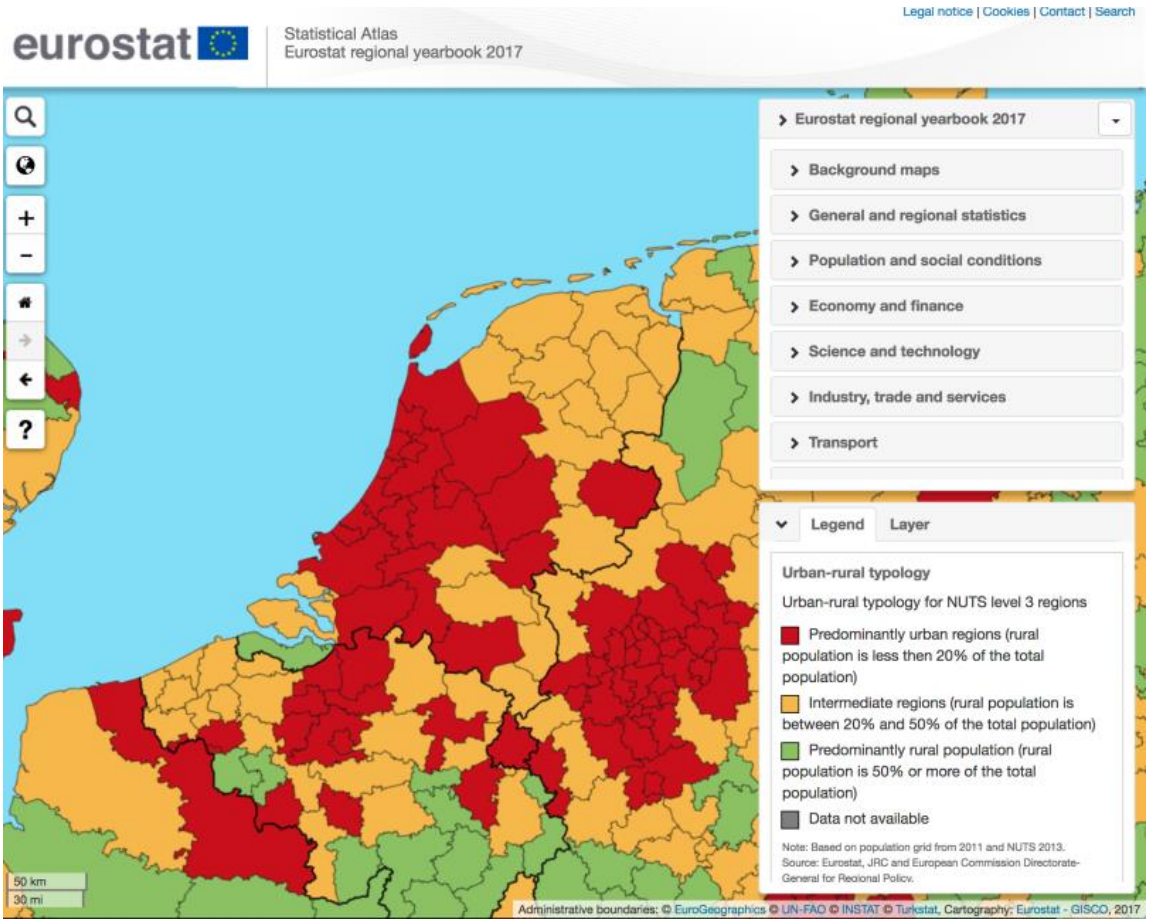
In de regioakkoorden die het rijk wil sluiten is de provincie Zeeland gekomen met een aanbod om te investeren in een aantrekkelijk Zeeuws vestigingsklimaat[2]. Leefbaarheid is daarin een van de drie pijlers en is er op gericht om te komen tot een uitgekiende planning van bovenlokale voorzieningen en daarop aansluitende moderne systemen van mobiliteit. Dat betekent dat keuzes gemaakt moeten worden, waarbij naar duurzame oplossingen voor Zeeland als geheel wordt gekeken in plaats van het dienen van lokale belangen in de vorm van een verdelende rechtvaardigheid.

De krachtenbundeling en samenwerking waar veel over gesproken wordt, dient daarbij samen te gaan met een actief beleid waarin de regionale en provinciale centrumfuncties elkaar daadwerkelijk gaan versterken. De stedelijke agglomeratie Middelburg/Vlissingen zal daarbij het voortouw moeten nemen. Dit vormt in massa en compactheid de enige stedelijke omgeving in Zeeland met een Europees erkend stempel als stedelijk centrum. Het heeft de potentie om vandaaruit heel de provincie met een meer compleet pakket aan hoogwaardige voorzieningen en centrumfuncties te bedienen. Het functioneren als zodanig dient dan ook door alle partijen te worden onderschreven. Bovendien levert dat een handelingskader op waar partijen elkaar ook op kunnen aanspreken. De wijze waarop de regio Eindhoven zich op de kaart heeft gezet mag daarbij als voorbeeld dienen.

2. *Provincie Zeeland (2018) Investeren in een aantrekkelijk Zeeuws vestigingsklimaat, Zeeland in Stroomversnelling 2.0*

Inleiding

De Provincie Zeeland heeft ZB de opdracht gegeven om een nieuwe editie van 'De Staat van Zeeland' uit te brengen. Het is een brede analyse van hoe Zeeland ervoor staat. In deze Staat van Zeeland is ervoor gekozen om zoveel mogelijk de gegevens uit 2017 te vergelijken met die uit 2009 en 2013. Daarmee kunnen de ontwikkelingen in Zeeland getypeerd worden tegen de achtergrond van een land dat zich vanaf 2009 geconfronteerd zag met een aantal economische crisisjaren, waar het zich zeker vanaf 2013 wonderwel aan heeft ontworsteld.
Vanuit landelijk perspectief wordt Zeeland als een van de perifere gebieden beschouwd. Vanuit de provincie zelf bekeken is het centraal gelegen tussen grootstedelijke agglomeraties Rotterdam en Antwerpen en de West-Brabantse steden, in de monding van drie grote rivieren. Met 382.000 inwoners is het de minst bevolkte provincie van Nederland. De oppervlakte beslaat bijna 3.000 km2, bijna twee keer zoveel als de provincie Utrecht. En daarvan is ook nog eens een derde deel water. Niet onterecht dat de provincie zichzelf afficheert als 'Land in zee'.

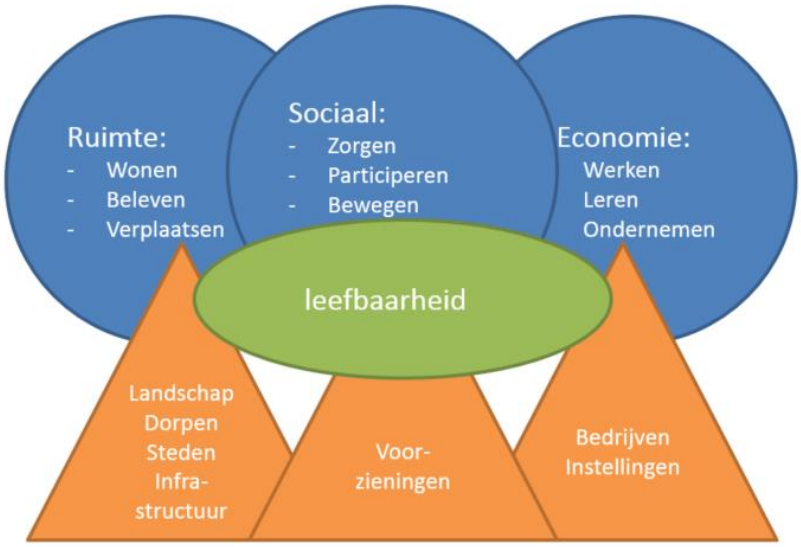


Nederland als geheel is na Malta het dichtstbevolkte land in de Europese Unie en wordt met meer dan 500 inwoners per km2 vaker gezien als één grootstedelijk gebied. Het sterkst stedelijk is de Randstad. In Zeeland wonen 213 inwoners per km2 en het behoort daarmee met Drenthe en Friesland tot de drie dunst bevolkte provincies van het land.

Maar met uitzondering van Zeeuws-Vlaanderen, woont in elke Nederlandse regio de meerderheid van de bevolking in een stedelijke omgeving of in een regio die tenminste een stedelijk centrum heeft waar ook meer dan een kwart van de regiobevolking woont. Dat betekent dat ook de dunner bevolkte gebieden in het noorden van het land volgens de Europese definitie[3] niet ruraal genoemd mogen worden. Zeeuws-Vlaanderen is de enige Nederlandse regio waar minder dan 150 inwoners per km2 wonen en een regio zonder een stedelijk centrum. Daarmee is dit deel van Zeeland feitelijk het enige rurale gebied van Nederland.

In een tijdperk waarin steden de dynamische motoren van de sociale en economische ontwikkeling zijn en deze eeuw wel het tijdperk wordt genoemd van de stedelijke triomf, neemt het gebied daarom een bijzondere positie in. Geen enkele Zeeuwse gemeente behoort tot het zogenaamde G32-stedennetwerk, het netwerk van 40 (middel)grote steden in ons land, die elkaar vinden in de stedelijke vraagstukken. Dat maakt Zeeland tot de enige provincie zonder een erkende stedelijke sociaal-economische motor en verkeert daarmee in een achterstandspositie als het gaat om een voor jongeren en bedrijven aantrekkelijk vestigingsklimaat. Daartegenover staan twee voor Zeeland belangrijke economische motoren. Dat is aan de ene kant de toeristische sector die een stevig fundament heeft door de aantrekkelijke Zeeuwse kust en aan de andere kant de industrie die met diepstekend zeewater en daarop gebaseerde havenfaciliteiten vaste grond heeft in de provincie. Dit geeft Zeeland haar bijzondere karakter: een aantrekkelijk kustlandschap, een palet aan dorpen en kleine historische stadjes en sterk aan zeewater verbonden industriële activiteiten. In de verbinding tussen de verschillende levensdomeinen bieden de actuele maatschappelijke ontwikkelingen daarmee zowel bedreigingen als kansen voor de leefbaarheid van de Zeeuwse samenleving.

Figuur 1: Leefbaarheid



In deze Staat van Zeeland analyseren we hoe het in Zeeland is gesteld en hoe Zeeland is veranderd op de verschillende levensdomeinen. We kijken naar ondernemen, leren en werken, wonen, beleven en verplaatsen, zorgen, participeren en bewegen. Wat doen en ervaren inwoners en wat is er aan infrastructuur, bedrijven, instellingen en voorzieningen voorhanden om hun activiteiten en passies vorm te geven? Kortom hoe staat het met de leefbaarheid in de provincie. Leefbaarheid op een bepaald moment hoeft echter nog niet te betekenen dat die situatie toekomstbestendig is. Momenteel is er mondiaal veel aandacht voor de effecten van klimaatverandering en de noodzaak om ons energieverbruik te verduurzamen. In deze editie van de Staat van Zeeland is er speciaal voor aandacht deze onderwerpen.

3. Verordening (EG) nr. 1059/2003 wat betreft de territoriale typologieën (Tercet)

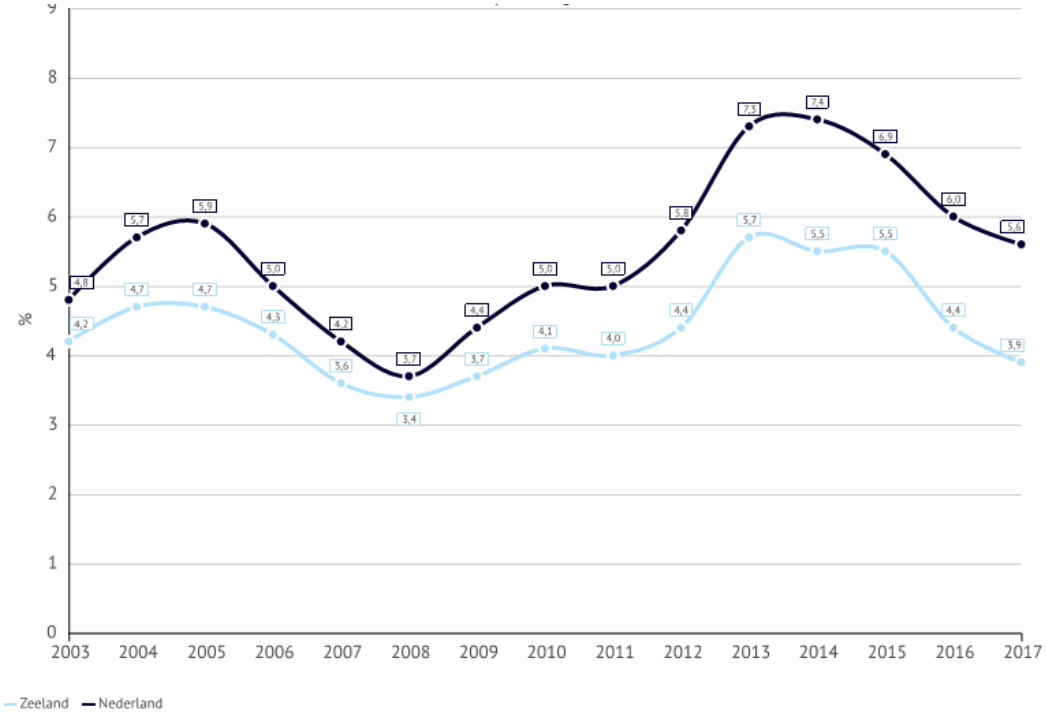
Centraal in de analyses in dit rapport staan de bevindingen van inwoners van 16 jaar en ouder van Zeeland. We maken daarbij vooral gebruik van de gegevens van ons onderzoek onder 15.000 inwoners uit 2009, van 11.000 inwoners uit 2013 en 12.000 inwoners uit 2017. Inwoners hebben in deze jaren een grotendeels identieke vragenlijst ingevuld, waardoor tot op laag geografisch niveau vergelijkingen tussen de jaren gemaakt kunnen worden. Daarnaast maken we gebruik van allerlei gegevens die de omgeving van Zeeland kenmerken. Dat geeft zicht op de ruimtelijke en sociaal-economische infrastructuur.

De demografische ontwikkelingen in Zeeland maken een belangrijk deel uit van de analyses, omdat daarmee trends kunnen worden beschreven en inschattingen gemaakt voor de toekomst. Daarmee willen we voor het beleid belangrijke lijnen zichtbaar maken voor de beleidsopgaven van de Zeeuwse overheden.

De leefsituatie in Zeeland

De jaren tussen 2009 en 2013 werden gekenmerkt als jaren van economische crisis. De periode 2013 tot 2017 stond in het teken van economisch herstel. Door de crisis die in 2008 begon, raakte de woningmarkt in het slop, daalden de inkomens, werden de bestedingen minder en het consumentenvertrouwen kreeg een ernstige knauw. In 2013 was voor veel mensen in Nederland de leefsituatie verslechterd. Het aantal mensen in de bijstand groeide veel sterker dan de jaren ervoor. In Zeeland groeide het aantal mensen met een uitkering fors en explodeerde de werkloosheid onder jongeren. Daarna keert het economisch tij in Nederland. De werkloosheid begint weer te dalen, de woningmarkt trekt aan, het consumentenvertrouwen neemt weer toe[4].

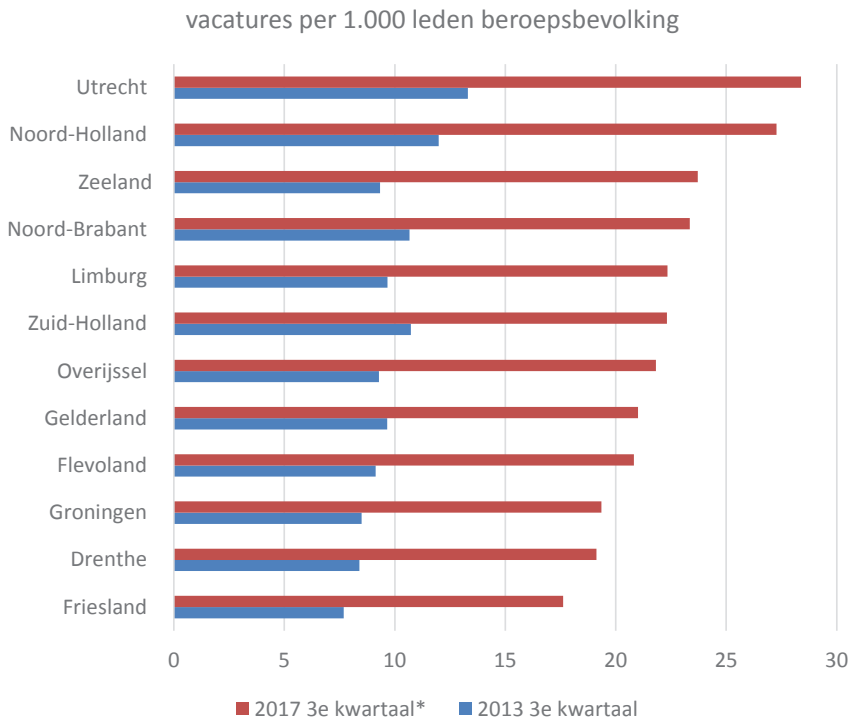
Figuur 2: Werkloosheid. Bron: CBS



De werkloosheid die in 2013 opliep tot bijna 6% is weer gedaald naar het niveau van voor de crisis en ligt beduidend onder de 5%. Daarmee zit Zeeland onder de grens die de afgelopen jaren gold als niveau van frictiewerkloosheid. Het werkloosheidspercentage van Zeeland is het laagste in Nederland. Ook in andere provincies daalt de werkloosheid snel en stijgt de vraag naar kwalitatief goede arbeidskrachten. In het derde kwartaal van 2017 is Zeeland na Utrecht en Noord-Holland de provincie met de meeste vacatures per 1.000 leden van de beroepsbevolking. Dat betekent dat de regionale arbeidsmarkt in Zeeland ook in toenemende mate moet concurreren met die van andere provincies rondom Zeeland. Dat vraagt om het organiseren van een meer aantrekkelijk en duurzaam woon-, leef- en werkklimaat waar ook de jongeren van nu en straks hun toekomst op kunnen bouwen.

4. Van der Wouw, D. (2017). Economische Atlas Zeeland 2017. Middelburg: ZB| Planbureau.

Figuur 3: Vacatures per 1.000 leden van de beroepsbevolking. Bron: CBS (voorlopige cijfers)*

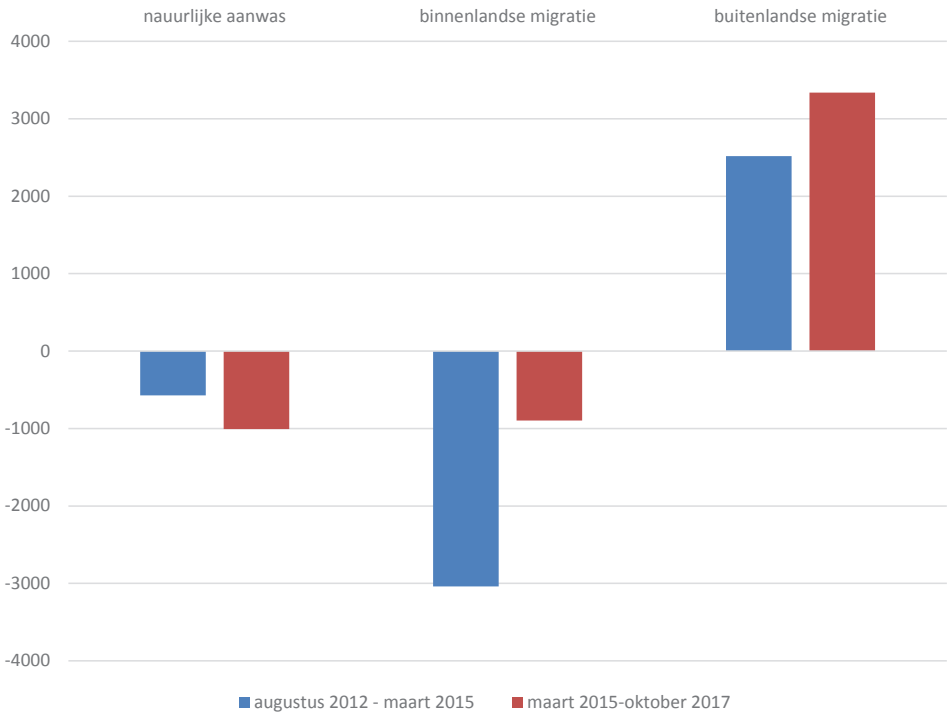


Vergrijzing, ontgroening, wegtrek

In de periode van 2013-2017 heeft Zeeland zowel te maken met krimp als met groei van de bevolking. In 2013 en 2014 staat de bevolkingsontwikkeling vooral in het teken van de wegtrek van jongeren die de instroom vanuit het buitenland overschaduwt en samen met een sterfteoverschot zorgt voor dalende bevolkingsaantallen in vrijwel alle Zeeuwse gemeenten. In maart 2015 is de trend van een krimpende bevolking van Zeeland omgeslagen naar een groeibeweging. In de bijna drie jaar daarna stijgt het aantal inwoners van Zeeland met ruim 1.400, terwijl in dezelfde periode voor maart 2015 de bevolking nog met bijna 1.000 daalde. De oorzaak van deze ommekeer ligt vooral in de toename van de vestiging vanuit andere provincies. Dat heeft de jaarlijkse uittocht van Zeeuwse jongeren die elders gaan studeren voor een veel groter deel weten te compenseren. Eind oktober 2017 is het inwonertal van Zeeland volgens het CBS gegroeid naar 382.141.

Zeeland heeft door de vergrijzing wel te maken met een groeiend sterfteoverschot, waardoor de structurele krimp nog steeds toeneemt. Maar omdat de weglek naar elders in het land zo sterk is afgenomen, is de toegenomen migratie vanuit het buitenland meer dan voldoende compensatie. De aantrekkende economie waardoor we in Zeeland handen tekort komen en de prijsopdrijvingen op de woningmarkt in de Randstad, zijn de voor de hand liggende verklaringen voor deze ommekeer in de bevolkingsontwikkeling.

Figuur 4: Natuurlijke aanwas en migratie in Zeeland. Bron: CBS

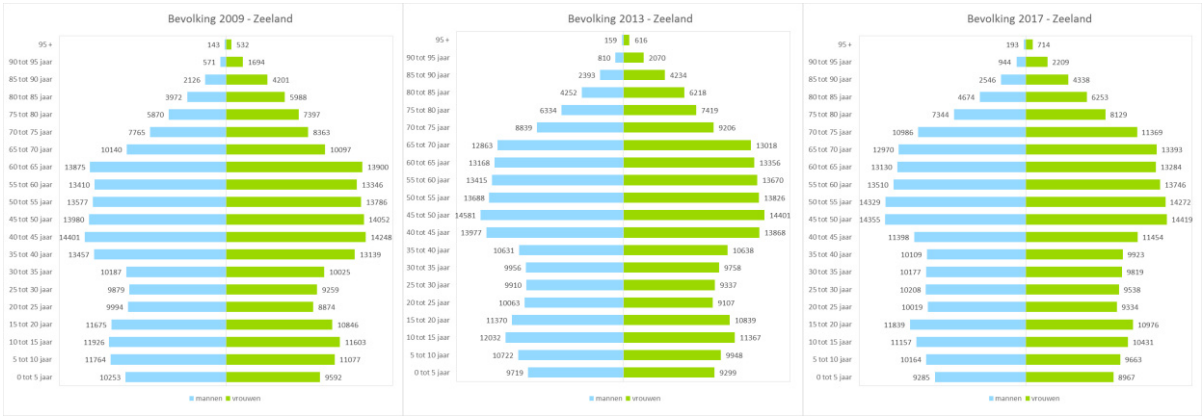


De afgelopen jaren zijn grote veranderingen opgetreden in de samenstelling van de bevolking. Deze veranderingen zijn goed te zien in de bevolkingsopbouw van Zeeland. Die is al lang geen piramide meer, maar heeft meer de vorm aangenomen van een paddenstoel. Daarin zijn drie ontwikkelingen zichtbaar: vergrijzing, ontgroening door de weglek van jongeren en een dalend aantal geboorten.

Tussen het jaar 2000 en 2016 daalde het aantal geboorten met meer dan een kwart. Dat heeft grote gevolgen voor de inrichting van de samenleving. Zo is het aantal basisschoolleerlingen fors gedaald tot onder de 30.000. Ondanks alle pogingen om kleine scholen zo lang mogelijk open te houden neemt het aantal basisscholen af van 244 in 2009 naar 202 in 2017. Daardoor is in 27 van de 125 woonplaatsen in Zeeland inmiddels geen basisschool meer.
Jongeren verlaten voor een belangrijk deel de provincie om elders te studeren. Daarvan keert slechts 23% terug om in Zeeland te wonen en te werken (De Cuyper, 2017). We zien dat terug in de bevolkingsopbouw van Zeeland, met opvallend kleine leeftijdsgroepen tussen de 20 en 45 jaar.

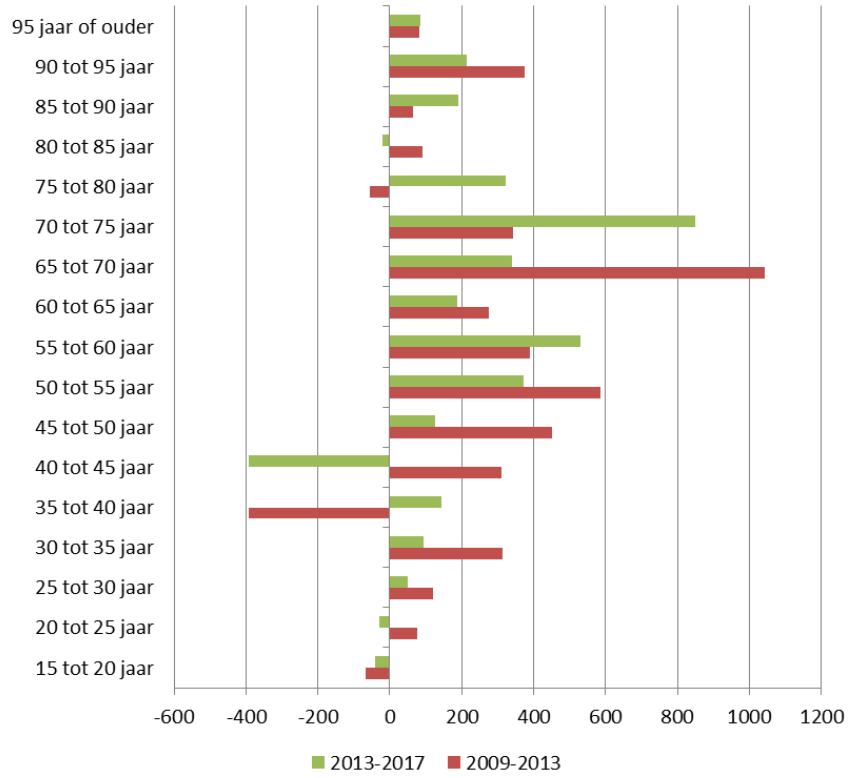
Met 23% ouderen (65+) is Zeeland de meest vergrijsde provincie van Nederland. Het aantal ouderen in de provincie is sinds 2009 met een kwart toegenomen. De levensverwachting van mensen is in de afgelopen jaren blijven stijgen met als gevolg dat de druk op voorzieningen voor ouderen is toegenomen. In 2009 waren er 2.940 Zeeuwen een leeftijd van 90 jaar of ouder. In 2017 is dat met bijna 40% gestegen tot 4.060.

Figuur 5: Bevolking van Zeeland. Bron: CBS



Het aantal huishoudens in Zeeland groeit. Tussen 2013 en 2017 zijn er 2.341 huishoudens bijgekomen. Dat is iets meer dan de helft van de groei in de vier jaar daarvoor. Op 1 januari 2017 telde het CBS in Zeeland 172.925 huishoudens. De huishoudensgroei is volledig toe te schrijven aan de toename van éénpersoonshuishoudens. In je eentje wonen in een eengezinswoning is de normaalste zaak van de wereld geworden. In 2017 wordt 35% van alle bewoonde woningen in Zeeland door slechts één persoon bewoond. In Vlissingen is het aandeel huishoudens dat slechts uit één persoon bestaat met 43% het hoogst, in Kapelle is dat met 26% het laagst. De meeste toename van de éénpersoonshuishoudens in de afgelopen periode is onder de 70-75 jarigen, vaak het gevolg van het ontvallen van de partner. Het aantal huishoudens met kinderen is tussen 2009 en 2013 gedaald met 1.200. In minder dan een derde van de huishoudens wonen ook kinderen.

Figuur 6: Toename eenpersoonshuishoudens. Bron: CBS

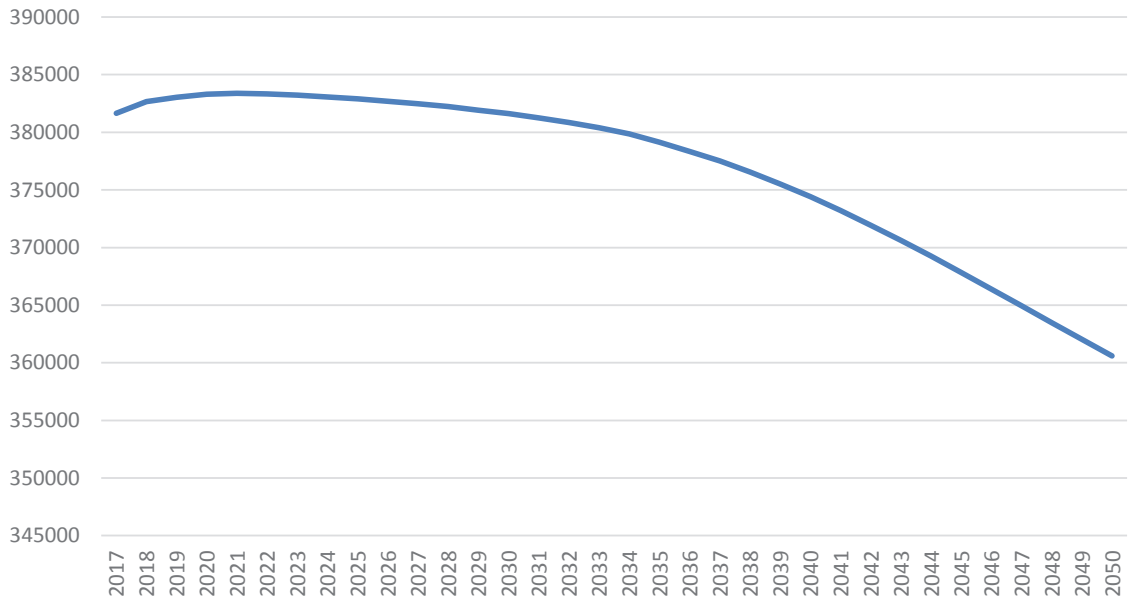


Bij de jongeren (de starters op de woningmarkt) is in de laatste vier jaar veel minder sprake geweest van toename van het aantal alleenwonenden dan in de vier jaren daarvoor.

Bevolkingsprognose

De laatste provinciale bevolkingsprognose stamt uit 2015. Die prognose had de recente instroom van vluchtelingen onvoldoende voorzien, waardoor het werkelijke bevolkingsaantal iets hoger uitkomt. De nieuwe referentieraming PRIMOS 2017 houdt daar wel rekening mee. De migratie van en naar het buitenland wordt ingeschat op een positief saldo in de toekomst. De prognose gaat verder uit van een stijgend sterfteoverschot. Dat is gezien de aanhoudende vergrijzing en ontgroening onvermijdelijk. De binnenlandse migratie is vanaf 2009 onafgebroken negatief, maar de laatste twee jaar wel beduidend minder dan de periode daarvoor.

Figuur 7: Bevolkingsprognose Provincie Zeeland (referentieraming PRIMOS).



Volgens de referentieraming zal na 2021 de bevolking in Zeeland gaan afnemen en in 2050 uitkomen rond de 360.000. De bevolkingsprognoses zijn een uitkomst van voorspellingen van geboorten, sterfte en migratie. De eerste twee componenten zijn redelijk goed in te schatten en leveren de komende jaren een structurele natuurlijke krimp van de bevolking op. Bij migratie is dat veel lastiger en afhankelijk van een complex van minder voorspelbare factoren.

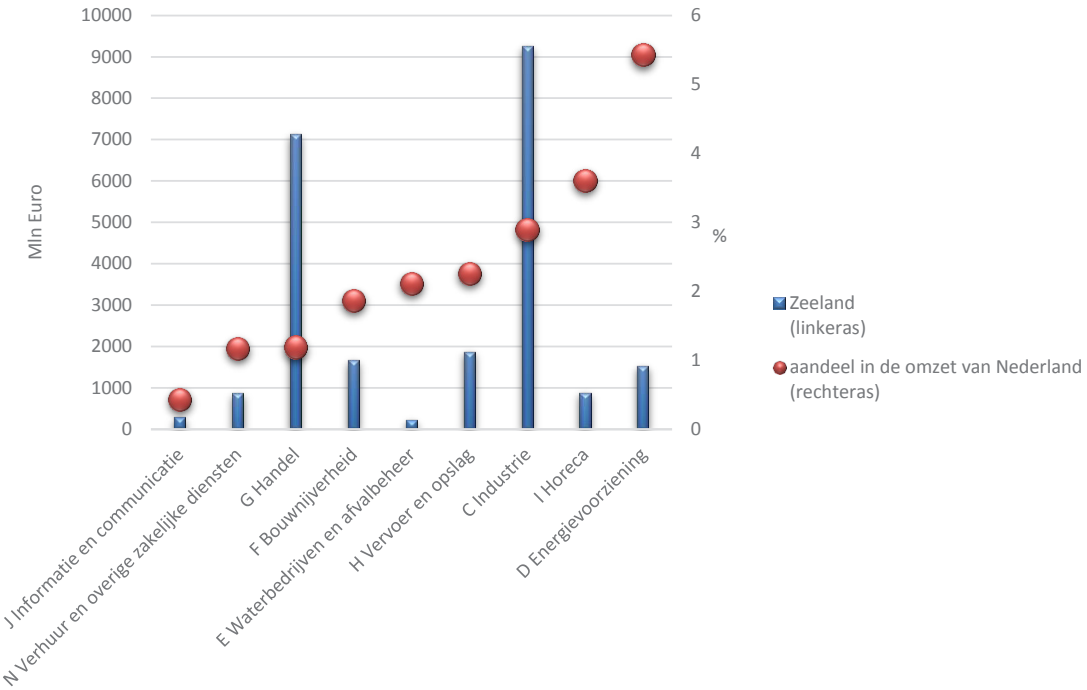
De instroom vanuit het buitenland en andere delen van Nederland en de uitstroom naar elders kan als gevolg van veranderingen in wet- en regelgeving (Europees en nationaal), de ontwikkelingen in de trekkracht van de ons omringende regio's (inclusief Vlaanderen), de ontwikkeling bij Zeeuwse bedrijven en het succes van Zeeuws overheidsbeleid, sterk afwijken van de in deze prognose verwachte aantallen. Uiteindelijk gaat dat wel bepalen of het inwonertal de komende jaren stijgt of daalt. Belangrijker voor de kwaliteit van de Zeeuwse samenleving is echter niet een kwantitatieve groei of krimp van het aantal inwoners, maar de aansluiting van wensen en behoeften bij burgers en bedrijven en de mate waarin de omgeving van Zeeland in ruimtelijk, sociaal en economisch opzicht daar duurzaam en perspectiefrijk bij kan aansluiten.

ECONOMIE
Ondernemen, werken, leren

Ondernemen

De regionale economie van Zeeland heeft een voor Nederland bescheiden omvang. De beroepsbevolking is 2,1% van die in Nederland en in 2016 is het aandeel in de opbrengst van de landelijke economie 1,7%. In geld uitgedrukt is dat 12,242 miljard euro[5]. De netto omzet bij bedrijven, dat is de opbrengst uit verkoop van goederen en diensten aan derden, exclusief btw. verschilt sterk per sector. De omzet die de industrie maakt in Zeeland is met ruim 9 miljard veruit het grootst. De Zeeuwse industrie heeft een aandeel van 3% in de landelijke omzet in die sector. De energievoorziening en horeca leveren veel minder omzet, maar hebben binnen hun sector wel grotere aandelen in de landelijke economie dan de industrie. Erg bescheiden is de omzet in de ICT in Zeeland.

Figuur 8: Omzet in diverse economische sectoren in Zeeland en hun aandeel in de omzet in Nederland. (Bron: CBS).



5. Bbp tegen marktprijzen.

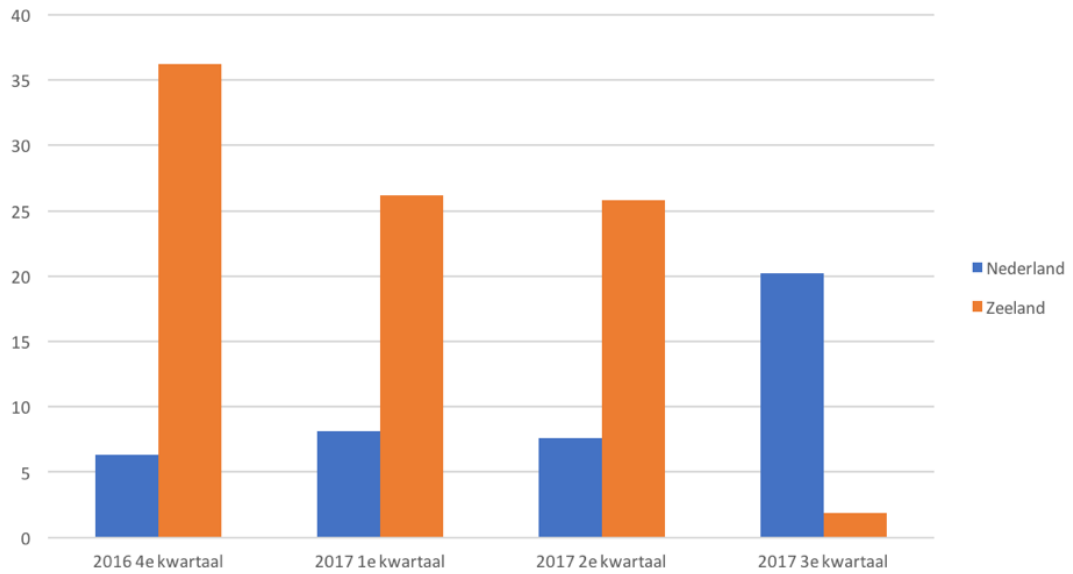
De werkloosheid in Zeeland is erg laag. Bij een blijvende economische voorspoed de komende jaren zal door de krimpende beroepsbevolking de krapte op de Zeeuwse arbeidsmarkt een belangrijk stempel drukken op de ontwikkelingen in de regionale economie. Het tekort aan werkenden zal moeten worden opgevangen vanuit de arbeidsreserve, van buiten de provincie of door een groei in het aantal uren per werkende. De raming is dat Zeeland 6.000 werkzame personen tekort komt tot 2022. Als er geen structurele wijzigingen plaatsvinden, gaat dit tekort oftewel ten koste van economische groei en zal er weglek van bedrijvigheid optreden, oftewel moeten bedrijven aanvullende maatregelen nemen om met minder personeel toe te kunnen (robotisering, automatisering). In dit verband zal met name van 2020 tot 2022 een vermindering van het aantal Zeeuwse banen optreden als er geen toename van de migratie of inkomende pendel optreedt[6].

Conjunctuurbeeld

Zeeuwse ondernemers volgen over het algemeen de landelijke trend als het gaat om hun beoordeling van de economie. Uit de conjunctuur-enquête van het CBS blijkt dat vanaf het tweede kwartaal van 2014 de verwachtingen van ondernemers over het economisch klimaat overwegend positief worden. Sinds het tweede kwartaal van 2015 zijn zelfs alle indicatoren voor de economische conjunctuur positief. De economie zit volgens de ondernemers duidelijk in de lift en men kijkt vol vertrouwen naar de (nabije) toekomst.

De meerderheid van de bedrijven in Nederland en Zeeland ervaart nauwelijks belemmeringen. Wel vormt vanaf het begin van 2016 in Nederland een stijgend tekort aan arbeidskrachten in toenemende mate een belemmering voor ondernemers. Zeeuwse ondernemers geven aan het eind van 2016 massaler dit signaal af. Dan zegt 14% een tekort aan personeel te ervaren als belemmering. Opmerkelijk genoeg zwakt daarna in Zeeland deze belemmering weer af. Vooral in de bouwnijverheid is die trend duidelijk zichtbaar en tegen de landelijke trend in.

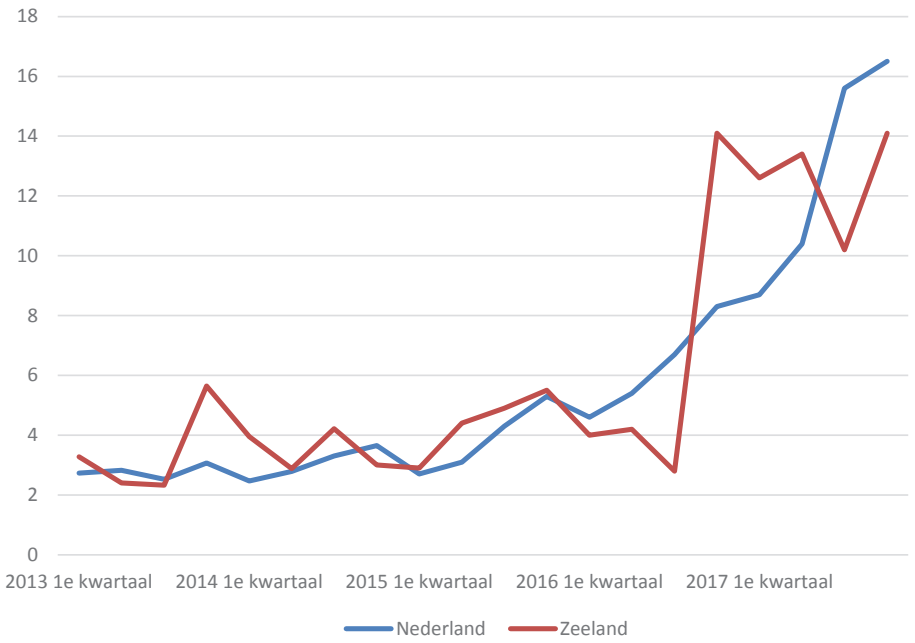
Figuur 9: Percentage bouwbedrijven met tekort aan personeel als belemmeringen bij het ondernemen. Bron: CBS



Gezien de lage werkloosheid in Zeeland zou men verwachten dat Zeeuwse bouwbedrijven veel meer dan elders staan te springen om werkkrachten. Eind vorig jaar gaf nog meer dan een derde van de Zeeuwse bouwbedrijven aan dat zij door een tekort aan personeel in hun activiteiten werden belemmerd, fors boven het landelijke cijfer van 6%. Des te opmerkelijker is het dat die tekorten in het derde kwartaal van 2017 zijn verdwenen. De bouwwereld in Zeeland stelt zich blijkbaar in op de beperkte beschikbaarheid van arbeidskrachten. Dit zou wel eens trendsettend kunnen zijn.

6. Van der Wouw, D. (2017) Economische Atlas Zeeland. ZB| Planbureau: Middelburg.

Figuur 10: Saldo van ondernemers die wel of geen belemmeringen ervaren bij het verkrijgen van arbeidskrachten. Bron: CBS



Ook bij de inschatting van de personeelssterkte die ondernemers verwachten in de komende drie maanden zijn de Zeeuwse ondernemers aan het eind van 2017 beduidend voorzichtiger met uitbreiding dan landelijk. De drie kwartalen daarvoor waren ondernemers in Zeeland juist positiever.

Opdrachten/orders worden uitgedrukt in maanden werk. In het 4e kwartaal van 2013 was er in Nederland voor 4.2 maanden werk, in Zeeland lag dat op 3,9. In het 4e kwartaal van 2017 is er voor 6,2 maanden werk in Zeeland, een fractie minder dan landelijk. De industriële portefeuille is in Zeeland veel beter gevuld dan de Nederlandse als geheel, namelijk 5 maanden ten opzichte van 4 maanden. In de bouwnijverheid was het juist weer lager, namelijk 8,1 in Zeeland ten opzichte van 9,4 maanden in Nederland.

Sociaal-economisch regioprofiel

De regionale economie van Zeeland wordt door drie motoren gevoed: havens, toerisme en steden. De havens en de daaraan verbonden bedrijvigheid is goed voor bijna de helft van de waarde die Zeeland toevoegt aan de economie van Nederland. De haveninfrastructuur gaat vanaf 2018 een sterke internationale ontwikkeling doormaken door de fusie van de Zeeuwse havens met die van Gent. Er ontstaat een internationaal aangestuurd havengebied. De vernieuwing van de Zeesluis bij Terneuzen, mede gefinancierd door België, speelt daarin een belangrijke faciliterende rol. De ontwikkeling van offshore-activiteiten in de Zeeuwse havens heeft daarbij twee gezichten. De ontwikkeling is sterk afhankelijk van de energietransitie van fossiele brandstoffen naar volledig duurzame energiebronnen zoals zonne- en windenergie. Zeeland heeft immers enkele grote bedrijven die veel CO2 uitstoten.

Het programma 'Smart Delta resources' brengt partijen in en rond Zeeland bij elkaar om te werken aan een circulaire en op biomassa gebaseerde economische productie. De omslag die de chemie en de raffinage moeten maken zal veel investeringen vergen. De overslag van kolen, de industrie rond boorplatformen en de ontwikkeling van windmolens maken de Zeeuwse economie sterk afhankelijk van de koers en de snelheid van de energietransitie. De energietransitie is daarmee zowel een kans als een risico voor de regionale economie[7].

Het toerisme in Zeeland is een tweede motor. De recreatiesector zorgt voor veel werkgelegenheid en bedrijvigheid, maakt culturele evenementen mogelijk en genereert een relatief hoog lokaal voorzieningenpeil. Zeeland staat bekend als recreatieland. Dat heeft een positief effect op de (economische) aantrekkelijkheid van Zeeland voor mensen en bedrijven. Met 2,4 miljoen gasten en 10,1 miljoen over-

7. https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/jouw-provincie/vooruitzichten-regios/regios/zeeland.html

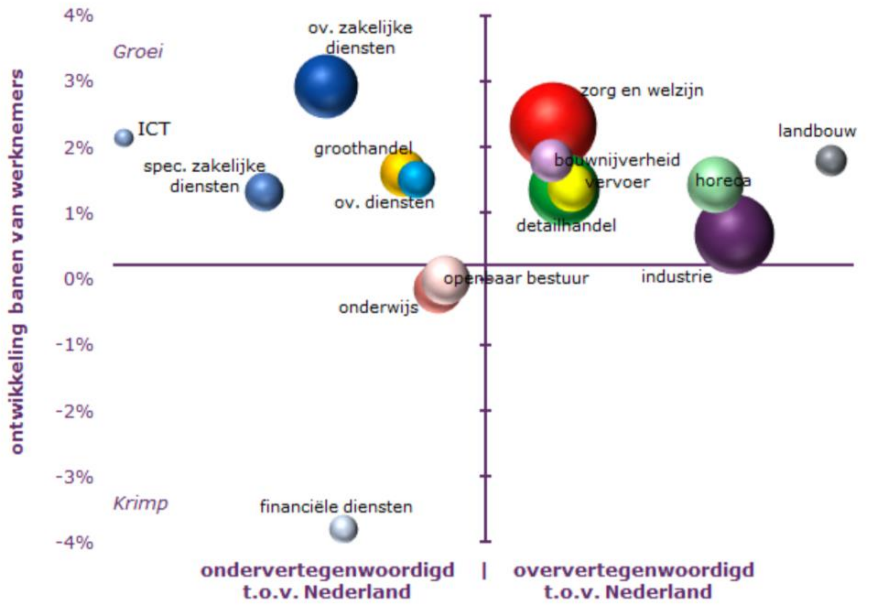
nachtingen is Zeeland in 2016 één van de belangrijke toeristische gebieden in Nederland. De kust met de zandstranden is de voornaamste toeristische trekker. De plannen om de toeristische sector verder uit te bouwen geven evenwel vaker frictie met natuurorganisaties en bewoners die ontwikkelingsplannen voor vakantieparken en hotels in de kuststrook veelal zien als aantasting van het waardevolle landschap. In het kustpact[8] erkennen alle betrokken partijen de unieke waarden van de Nederlandse kust, met de openheid en rust, met de recreatie, de voorzieningen en de variatie. Afspraken zijn gemaakt om te komen tot een goede balans tussen bescherming en ontwikkeling van de kuststrook.

Een derde economische motor, de stedelijke aantrekkelijkheid die voortkomt uit agglomeratievoordelen en het vervullen van regionale centrumfuncties van steden, is in Zeeland sterk onderontwikkeld en verliest terrein aan de omliggende stedelijke gebieden. De stedelijke economie wint nationaal en internationaal steeds meer aan betekenis en voedt de kenniseconomie. Kennis en Innovatie worden daarbij steeds bepalender voor economische ontwikkeling.
Nederland is een Europees land met een hoge innovatiegraad en sterke groei aan innovatieve economische activiteiten. In Zeeland is in 2016 het innovatieve presteren met 13% afgenomen ten opzichte van 2014. Zwakste punt van Zeeland is de financiering vanuit de overheid en het hoger onderwijs van onderzoek en ontwikkeling (publieke R&D)[9]. Er wordt met andere woorden weinig geïnvesteerd in kennis. Dat wordt wel als cruciaal gezien voor de toekomstige concurrentiekracht en welvaart van een regio[10]. Met het initiatief 'Campus Zeeland' worden wel stappen gezet om dit in te halen[11].

Uit een analyse van het concurrentievermogen van Zeeland in vergelijking met andere regio's in Europa destilleert het Planbureau voor de Leefomgeving drie belangrijke beleidsvelden waarmee Zeeland zijn concurrentiekracht kan versterken. Dat zijn wonen, kennis en onderwijs en bereikbaarheid. Ook cultuur en recreatie vragen volgens het PBL beleidsaandacht[12].

Verwachtingen voor 2018
Het UWV[13] verwacht banengroei in bijna alle sectoren in Zeeland. Zelfs de industrie die jarenlang aan personeel is ingekrompen is nu een van de groeiende sectoren. Alleen de financiële diensten gaan fors krimpen. In het onderwijs en het openbaar bestuur zullen de banen iets afnemen.

Figuur 11: Prognose voor 2018 van de werknemersbanen per sector in Zeeland: omvang, aandeel en ontwikkeling. Bron: UWV



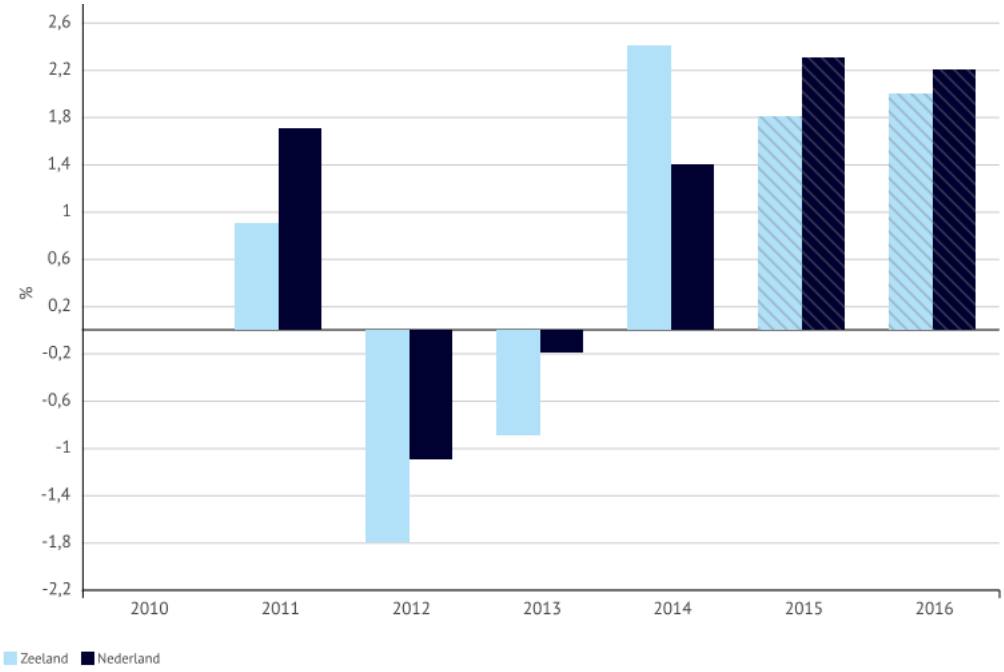
8. *https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/convenanten/2017/02/21/kustpact/kustpact.pdf*
9. *Zie ook: Commissie structuurversterking en werkgelegenheid Zeeland (2016). Zeeland in stroomversnelling.*
10. *http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL-2011-De_concurrentiepositie_van_Nederlandse_regios-500210002_1.pdf*
11. *https://campuszeeland.nl/speerpunten/b%C3%A8ta-college.html*
12. *http://themasites.pbl.nl/winnaars-verliezers-regionale-concurrentie/#/concurrentiebeleid?region=R176&sector=PTOTAL*
13. *UWV (2017) Regio in beeld.*

Ook partijen als Rabobank en ING rekenen erop dat de economie in 2018 verder aantrekt. Er zullen steeds meer vacatures komen en men waarschuwt voor arbeidsschaarste[14]. ING denkt dat een personeelstekort de economische groei gaat belemmeren. De Zeeuwse economie zal volgens ING groeien met 2,7%[15].

Macro economie

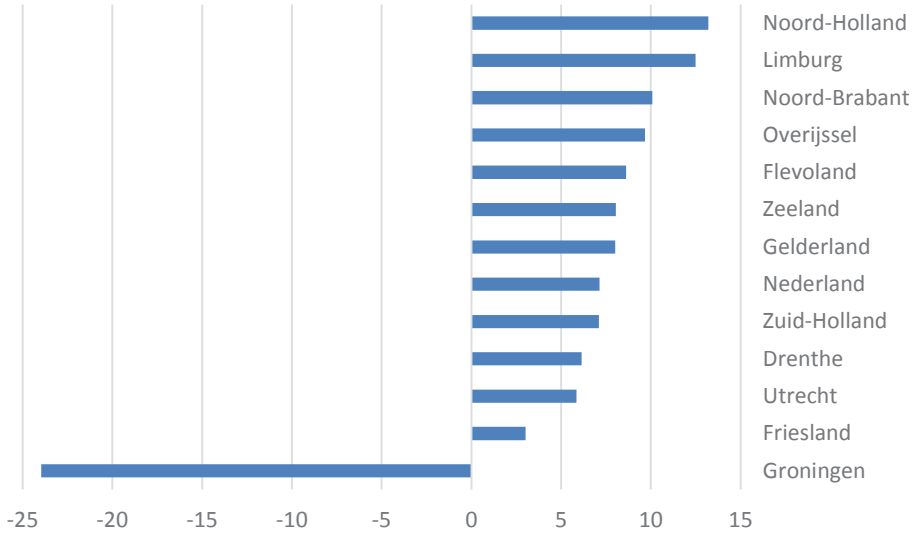
Datgene wat we met zijn allen in Nederland verdienen wordt uitgedrukt in het bruto binnenlands product (bbp). De volumeontwikkeling van het bbp is de maatstaf voor de economische groei. De volumeontwikkeling van het bbp is ook beschikbaar voor Zeeland.

Figuur 12: Jaarlijkse economische groei. Bron: CBS statline.



De ontwikkeling van het bbp laat zien dat de jaarlijkse mutaties in Zeeland in de periode 2010-2016 groter zijn dan in Nederland. Dat geldt vooral in jaren van economische krimp (2012 en 2013). In de laatste twee jaren is de economische groei in Zeeland iets lager dan landelijk.

Figuur 13: Ontwikkeling bbp per inwoner 2012-2016. Bron: CBS



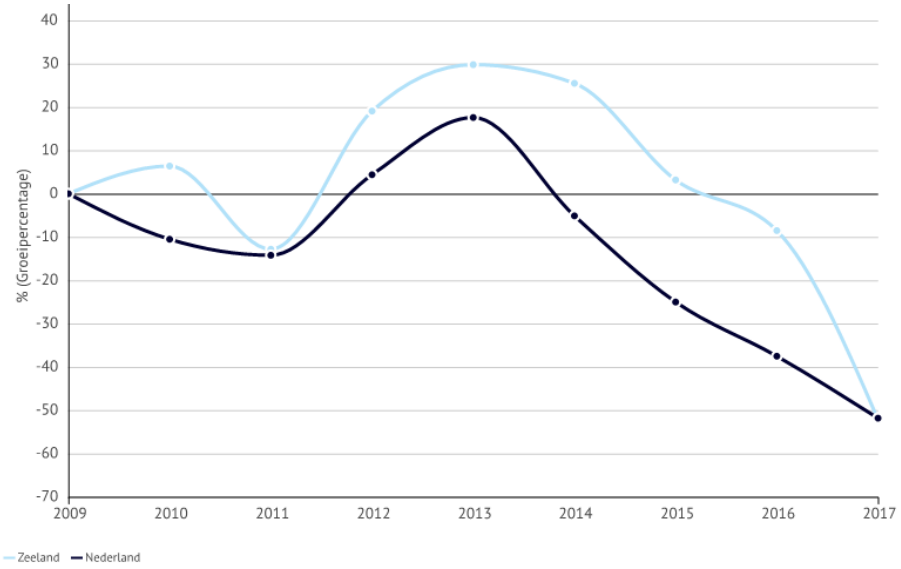
14. https://economie.rabobank.com/publicaties/2017/december/arbeidsschaarste-nederlandse-sectoren/
15. https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/jouw-provincie/vooruitzichten-regios/regios/Zeeland.html

Per inwoner dragen Zeeuwen gemiddeld (ongeveer een kwart) minder bij aan het bruto nationaal product dan een gemiddelde Nederlander. Maar de ontwikkeling tussen 2012 en 2016 is positief. Zeeland haalt iets van haar achterstand in. Zeker in vergelijking met Groningen waar de teruglopende aardgasbaten een sterk negatief effect hebben op de ontwikkeling van het bbp per inwoner.

Bedrijvigheid

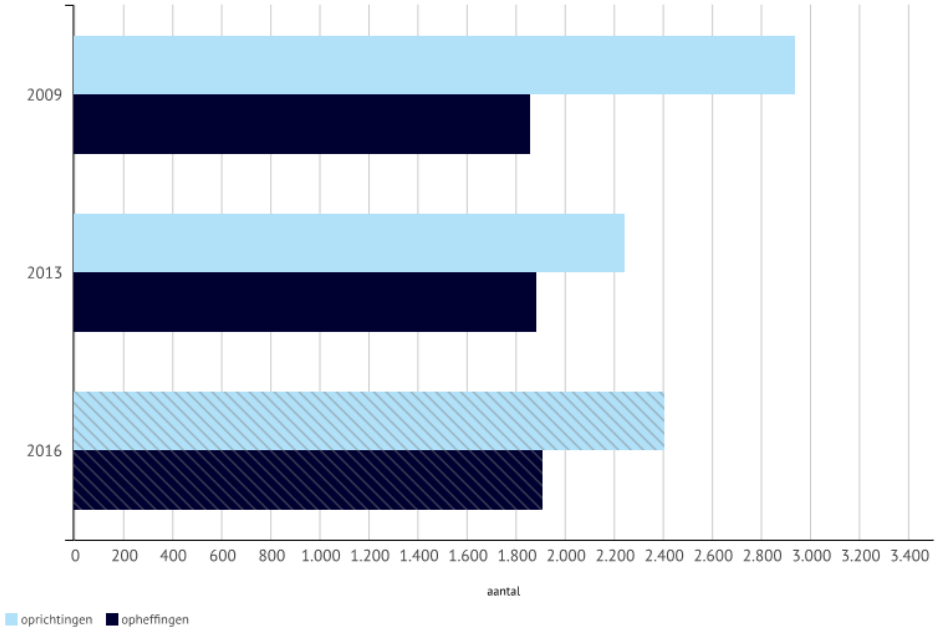
Er zijn in Zeeland in 2017 totaal 31.800 vestigingen van bedrijven. Het particuliere bedrijfsleven in Zeeland is daarbij goed voor 73% van de banen in de provincie (RIBIZ). De collectieve sector (openbaar bestuur en overheidsdiensten, onderwijs, gezondheids- en welzijnszorg) levert 27% van de banen. Het aandeel van de marktsector is daarmee iets gestegen ten opzichte van 2013.

Figuur 14: Ontwikkeling in het aantal uitgesproken faillissementen in Zeeland sinds 2009. Bron:CBS



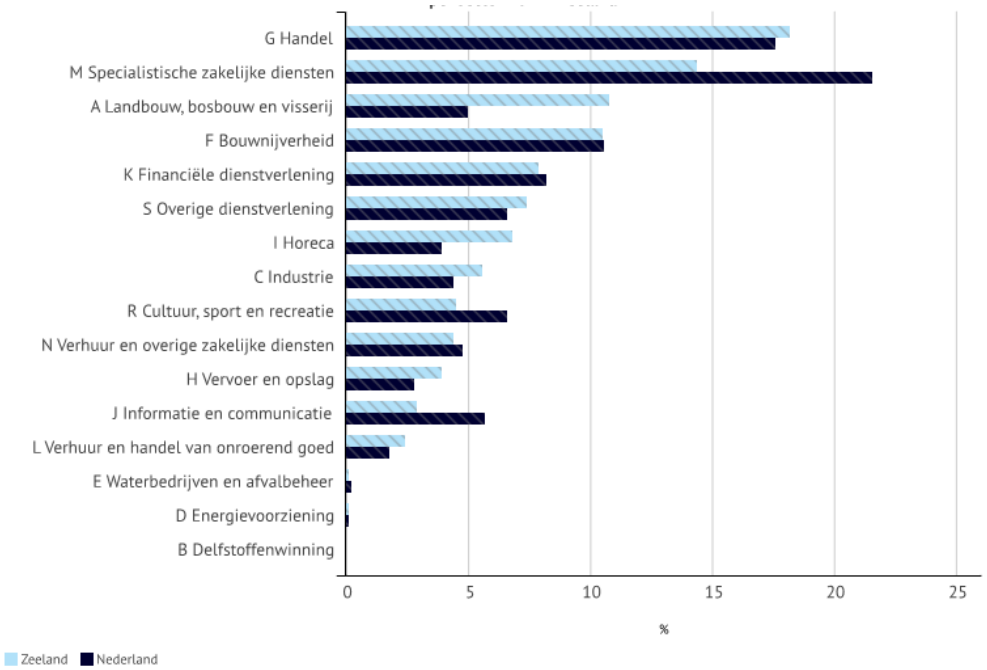
Er is een jaarlijkse groei van bedrijven in Zeeland. De oprichtingen overtreffen de opheffingen ruimschoots. Het aantal opheffingen is daarbij redelijk constant, maar de opheffingen als gevolg van faillissement variëren nogal. In 2013 gingen er 20% bedrijven meer failliet dan in 2009. In 2017 is dat ten opzichte van 2009 in Zeeland en Nederland met 50% gedaald. Het aantal oprichtingen is in 2016 beduidend minder dan in 2009, maar weer iets meer dan in 2013. De balans is in 2016 gunstiger dan in 2013 en resulteerde in dat jaar in een stijging van 500 bedrijven.

Figuur 15: Bedrijvendynamiek in Zeeland. Bron: CBS statline



De handel is de economische sector met de meeste bedrijfsvestigingen in Zeeland. Bijna één op de vijf bedrijven wordt geschaard onder deze kop. Daaronder vallen de groot- en detailhandel (verkoop zonder aanbrengen van veranderingen) in alle soorten goederen en de diensten die bij de verkoop van goederen worden verleend; de tussenhandel/handelsbemiddeling en de reparatie van auto's en motoren.

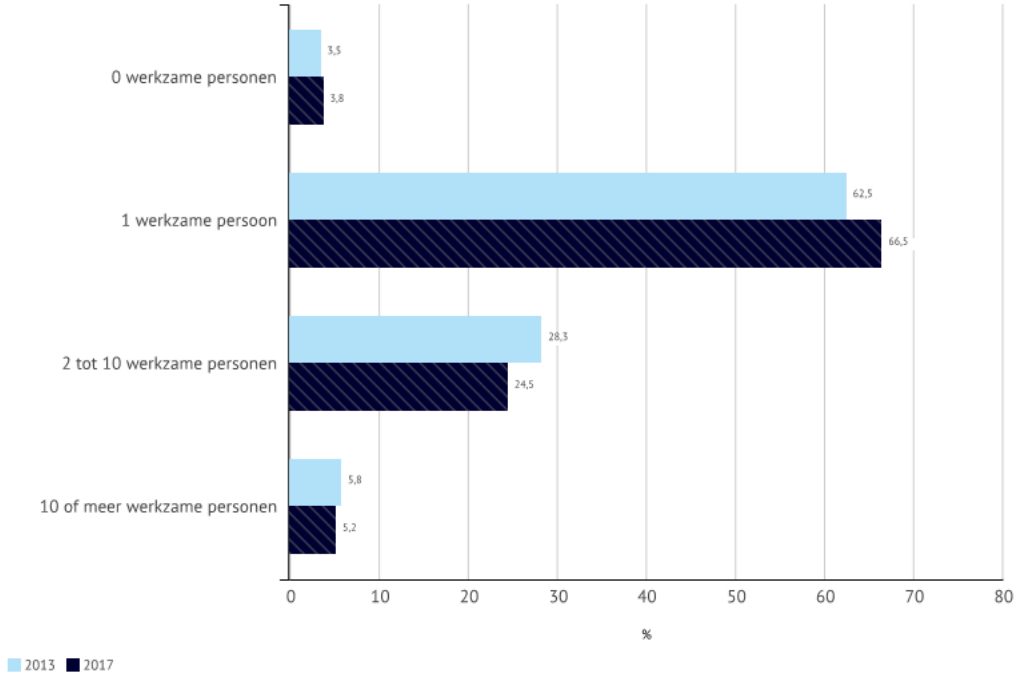
Figuur 16: Aandeel bedrijven per sector in 2017. Bron: CBS statline.



In Nederland is het aantal bedrijven in de specialistische zakelijke dienstverlening met 22% het grootst. Deze sector omvat bedrijven die zich bezig houden met advisering, onderzoek en overige specialistische zakelijke dienstverlening. In Zeeland maken zij slechts 14% uit van het totaal aantal bedrijven in de provincie. De sector Informatie en Communicatie is in Zeeland eveneens sterk ondervertegenwoordigd. Relatief weinig bedrijven houden zich hier bezig met de productie en distributie van informatie, de voorziening van de infrastructuur om die informatie door te geven, of activiteiten op het gebied van data- en communicatie-informatietechnologie en het bewerken van data en andere informatie.

Het aantal eenmansbedrijven is de laatste jaren sterk toegenomen. In Nederland is bijna driekwart van de bedrijven een eenmanszaak. In Zeeland zijn twee van de drie bedrijven een eenmanszaak. De middelgrote bedrijven met 2 tot 10 werkzame personen zijn in Zeeland sterker vertegenwoordigd dan landelijk en maken een kwart van het totaal uit. Landelijk is dat 19%.

Figuur 17: Percentage bedrijven naar omvang personeel. Bron: CBS Statline



Werken

Banen

Gerekend naar de omvang van de beroepsbevolking zijn er weinig banen voor werknemers in Zeeland. In december 2016 zijn het er volgens het CBS 150.100. Dat is 1,9% van alle werknemersbanen in Nederland. De werkloosheid in Zeeland is al jarenlang het laagst van Nederland. Eigenlijk is er alleen nog sprake van frictiewerkloosheid. Van de Zeeuwse werkzame personen is 31.000 aan het werk als zelfstandige. Ten opzichte van december 2012 is er eind 2016 een afname van 1.600 banen. In diezelfde periode is het aantal werkzame personen wonend in Zeeland toegenomen met 6.000 tot 187.000. Voor een deel is deze toename veroorzaakt doordat meer ouderen zijn blijven doorwerken ook na hun 65e.
De krapte op de arbeidsmarkt die voor ondernemers een ernstig probleem vormt, levert voor werknemers juist goede baanperspectieven. Zeer goede baanperspectieven hebben mensen met een techniekopleiding. Jongeren met een sociaal-culturele of economische opleiding op Mbo of universitair niveau hebben de minst gunstige (maar nog altijd redelijke) perspectieven om een baan in hun branche te vinden. Ook mensen met alleen basisonderwijs hebben nog steeds een redelijk perspectief op een baan in Zeeland.

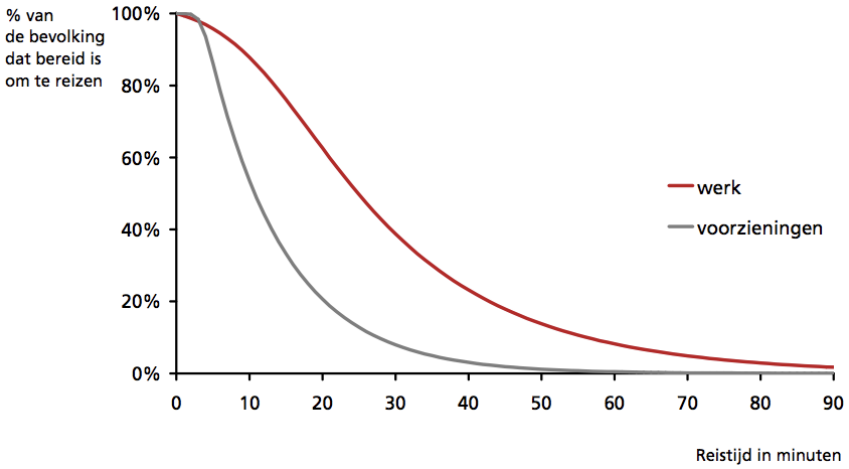
Door de aantrekkende economie ontstaan ook in andere delen van het land tekorten aan arbeidskrachten. Het UWV verwacht dat in Nederland in 2018 een miljoen vacatures zullen ontstaan, waarvan een derde deel moeilijk vervulbaar[16]. Werkgevers proberen dit tot nu toe op te lossen door het inzetten van andere wervingsstrategieën, bijvoorbeeld via sociale media. Volgens het UWV wordt het van groter belang dat bedrijven ook naar alternatieve oplossingen kijken, zoals het zelf opleiden (om- en bijscholing) van kandidaten die (nog) niet voldoen aan alle wensen en eisen van de werkgevers, het aanpassen van functie-eisen, het aanboren van nieuwe doelgroepen of het aantrekkelijker maken van de arbeidsvoorwaarden. Welke strategieën ook daadwerkelijk zullen worden ingezet, het betekent in ieder geval een toenemende concurrentie vanuit de steden om Zeeland heen.

Een oplopend aantal Zeeuwse werknemers werkt buiten Zeeland. In 2015 werkt met 42.500 meer dan een kwart van hen buiten de provincie, terwijl het CBS in 2005 nog 26.700 Zeeuwse werknemers met een hoofdbaan buiten de provincie telde. In 2015 zijn vanuit de rest van het land 24.000 werknemers aan de slag in Zeeland.

16. https://www.uwv.nl/overuwv/Images/20171111-blik-op-het-werven-van-personeel.pdf

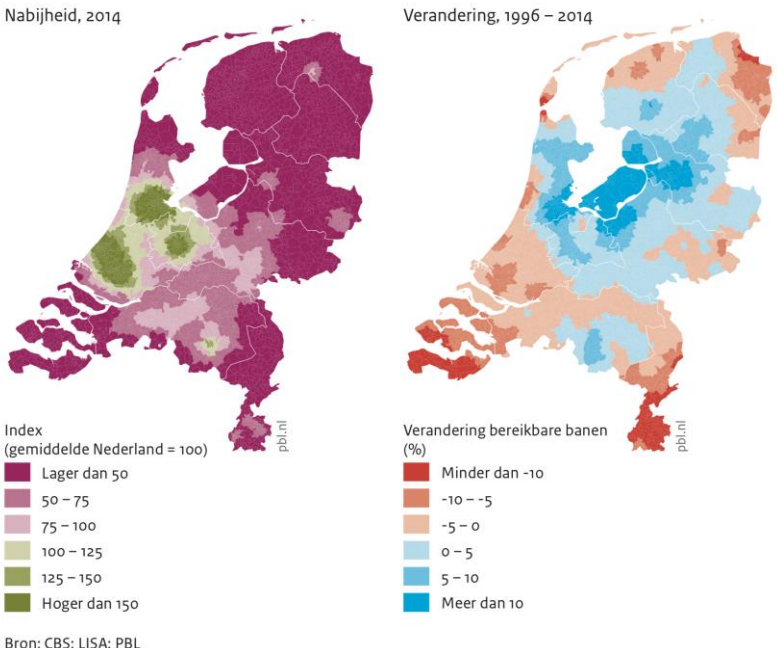
Een werknemer in Nederland reisde in december 2015 gemiddeld 22,6 km tussen de woon- en werkgemeente. Om zijn of haar baan in Zeeland te bereiken reist een Nederlander gemiddeld 27,4 km. Zeeuwen reizen gemiddeld 33,7 km naar hun werk. Is dat werk in Zeeland zelf, dan is de gemiddelde woon-werkafstand slechts 11 km.

Figuur 18: Bereidheid om te reizen voor banen of (culturele) voorzieningen. Bron: Atlas voor gemeenten



Uit onderzoek blijkt dat men voor een baan bereid is langer te reizen dan voor culturele voorzieningen[17]. Maar slechts ongeveer 20% van de werknemers is bereid om meer dan drie kwartier te reizen voor een baan. Uit ander onderzoek blijkt dat de woon-werkafstand groter is naarmate de werkgemeente sterker verstedelijkt is. Zeer sterk stedelijke werkgemeenten trekken werknemers aan die bereid zijn grote afstanden af te leggen naar het werk. De woonprovincie en het verschil in gemiddelde WOZ-waarde tussen woon- en werkgemeente blijken van invloed op de reisbereidheid. Voor de hand liggend is ook dat vooral hoger opgeleiden en mensen met een hoog uurloon bereid zijn om ver te reizen voor hun baan[18]. De extreem lage werkloosheid en het grote en stijgende aantal werkenden buiten de provincie suggereert een substantiële mate van mismatch tussen vraag en aanbod van werk in Zeeland. Een mogelijke verklaring is dat hoger opgeleide werknemers van wie de baan door opschaling, concentratie of bedrijfsverplaatsing uit de provincie is verdwenen wel hier (nog) zijn blijven wonen.

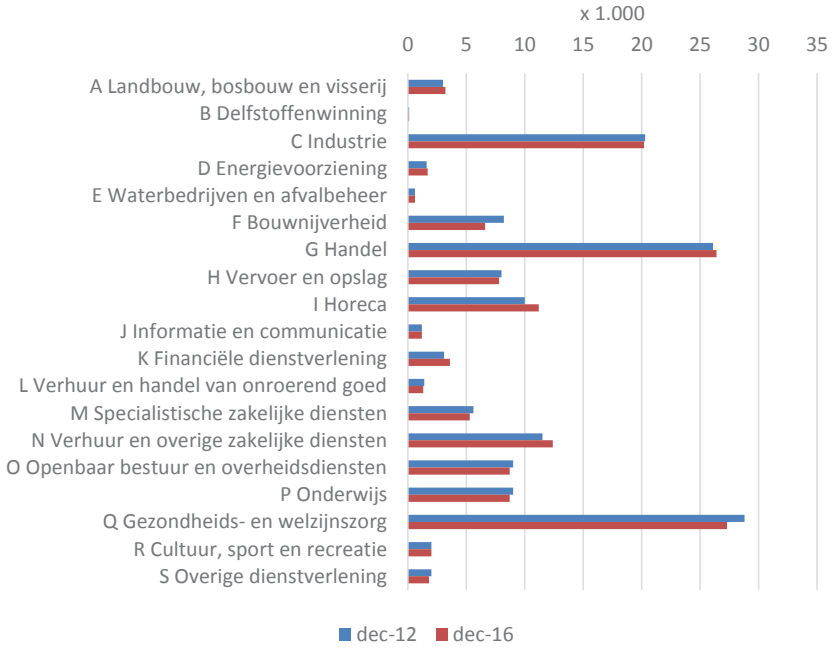
Figuur 19: Nabijheid van arbeidsplaatsen. Bron: PBL.



17. *Ponds, R. en O. Raspe (2015) Agglomeratievoordelen en de REOS. Atlas voor gemeenten: Utrecht.*
18. *Van Roon, D., A. Vos, F. Linder en B. Dankmeyer (2011) De invloed van opleidingsniveau op de woon-werkafstand. CBS: Den Haag.*

De flexibilisering van de arbeidsmarkt en het gegeven dat partners vaak allebei een baan hebben of ambiëren, versterkt het vestigingsklimaat voor mensen en bedrijven daar waar al veel banen zijn of goed bereikbaar zijn. Voor een inwoner van Zeeland is de bereikbaarheid van banen minder dan de helft van de bereikbaarheid van banen voor een gemiddelde Nederlander. In de loop van de jaren is die bereikbaarheid voor Zeeland ook nog eens afgenomen.
De meeste werknemersbanen in Zeeland zijn te vinden in de gezondheids- en welzijnszorg, de handel en de industrie. De handel is daarvan de sector waar de banen zijn toegenomen, in de andere twee grote sectoren zien we een afname. Volgens de RIBIZ-enquête onder Zeeuwse bedrijven is in 2017 het aantal werkzame personen bij bedrijven in Zeeland weinig veranderd ten opzichte van 2013[19]. De economische opleving lijkt daarmee nog niet veel banen in Zeeland op te leveren, maar wel dat meer Zeeuwen aan het werk zijn. Enerzijds als zelfstandige, anderzijds werkzaam buiten Zeeland.

Figuur 20: Banen van werknemers in Zeeland in december 2012 en 2016. Bron: CBS.



Beroepsbevolking en arbeidsparticipatie
Sinds een aantal jaren worden mensen tussen 15 en 75 jaar gerekend tot de potentiële beroepsbevolking. Daarvoor lag de grens bij 65 jaar, maar door de verhoging van de pensioenleeftijd en internationale afspraken is die grens opgeschoven.

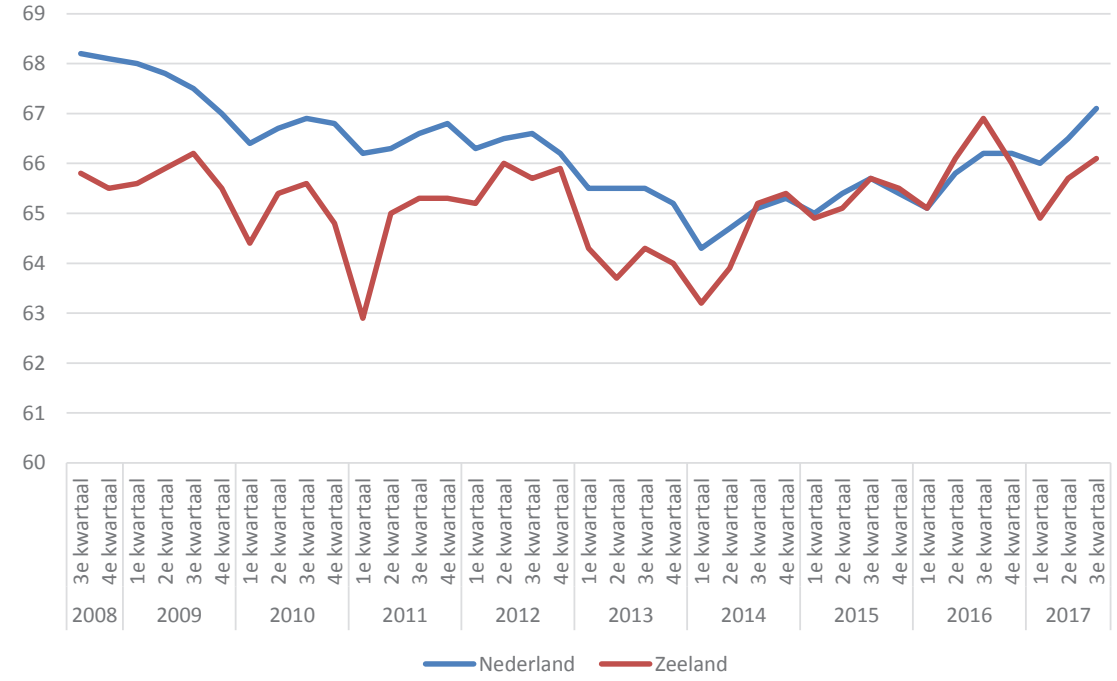
Tabel 1: Beroepsbevolking Zeeland. Bron: CBS

(derde kwartaal)	2009	2013	2017
Bevolking (15 tot 75 jaar)	281.000	283.000	284.000
Totaal beroepsbevolking	193.000	193.000	194.000
Werkzame beroepsbevolking	186.000	182.000	187.000
Werkloze beroepsbevolking	7.000	11.000	7.000
Werkloosheidspercentage	3,5%	5,6%	3,6%
Netto arbeidsparticipatie	66,2%	64,3%	66,1%

De gemiddelde leeftijd waarop mensen in Nederland daadwerkelijk met pensioen gaan is tussen 2009 en 2016 ook gestegen van 62,5 naar 64,4. In het derde kwartaal van 2017 is 66,1% van de potentiële beroepsbevolking in Zeeland daadwerkelijk aan het werk. De rest studeert, is werkloos, met pensioen of anderszins. Het aandeel werkenden in de potentiële beroepsbevolking is daarmee weer op het niveau van vóór de crisis.

19. Zie: https://zeeland.databank.nl//jive?workspace_guid=80174fd3-4831-4df7-a0a8-efc2f655aa7e

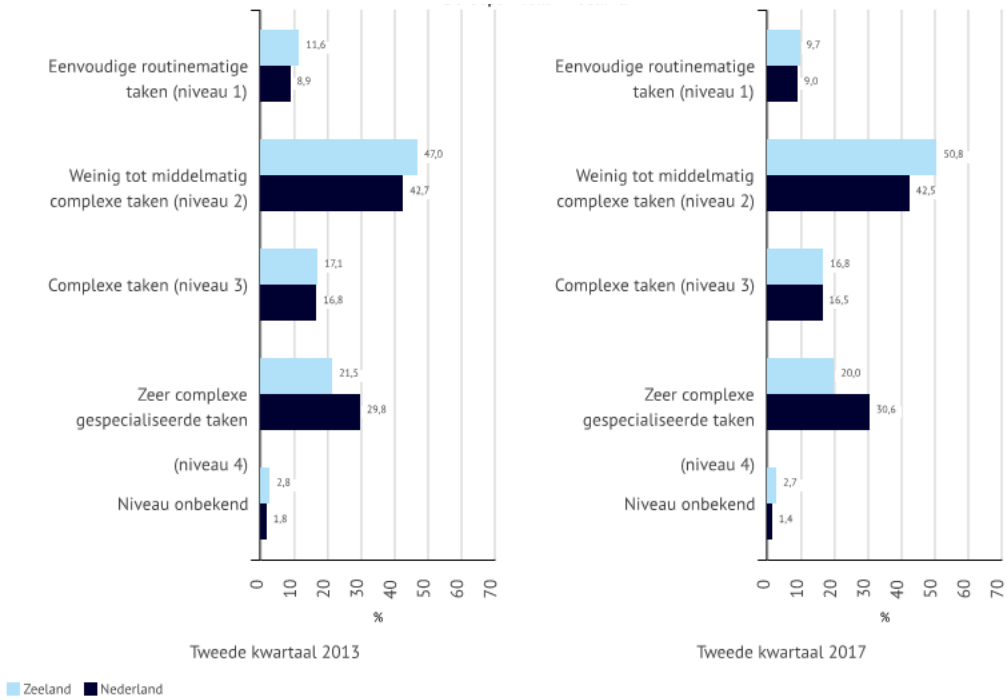
Figuur 21: Netto arbeidsparticipatie. Bron: CBS



De arbeidsdeelname in Zeeland is structureel lager dan in Nederland. Belangrijkste verklaring daarvoor is de sterk vergrijsde beroepsbevolking. In Nederland is 56% van de 60 tot 65-jarigen aan het werk, 15% van de 65 tot 70-jarigen en 7% van de 70 tot 75-jarigen. En die leeftijdsgroepen zijn sterk oververtegenwoordigd in Zeeland. Gerekend over heel 2016 lag de netto arbeidsparticipatie desalniettemin opmerkelijk genoeg ineens boven die in Nederland.

Het aantrekken van de economie, de stijging van de pensioengerechtigde leeftijd en een dalende instroom op de arbeidsmarkt heeft Zeeland even een plus gegeven ten opzichte van de rest van het land. In 2017 is de arbeidsparticipatie in Nederland verder omhooggeschoten, terwijl die in Zeeland stokte. In de provincie Utrecht is de arbeidsparticipatie met bijna 70% het hoogste van Nederland.

Figuur 22: Beroepsniveau werkzame beroepsbevolking. Bron: CBS

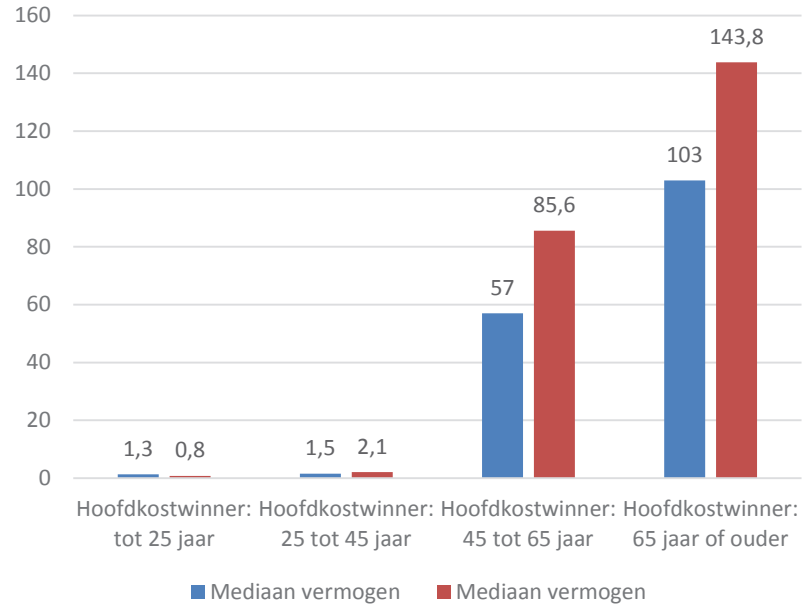


De beroepenstructuur in Zeeland kenmerkt zich door het grote aandeel lagere en middelbare beroepen. Dat zijn beroepen met eenvoudige routinematige taken en beroepen met weinig tot middelmatig complexe taken. Het aandeel hogere en wetenschappelijke beroepen met (zeer) complexe en gespecialiseerde taken is in Zeeland relatief gering. Tussen 2013 en 2017 is het aandeel zeer complexe gespecialiseerde banen in Zeeland verder verminderd en is de kloof met het landelijke beeld en nog meer met de Randstad verder vergroot. Hoger opgeleiden krijgen het daarmee steeds moeilijker om in Zeeland een passende baan voor henzelf en een eventuele partner te vinden. Bij de opgelopen verschillen in het aandeel hoogopgeleiden tussen de Randstad en het 'Randland' speelt de zogenoemde 'uitsortering in de verhuisstromen' een belangrijke rol. Dat wil zeggen: de structurele weglek van talent uit Zeeland en andere gebieden buiten de Randstad leidt tot toenemende regionale ongelijkheid in opleidingsniveau en inkomen[20].

Inkomen

Het gemiddelde inkomen van Zeeuwse huishoudens ligt structureel iets onder het landelijk gemiddelde, maar gecorrigeerd voor de omvang en samenstelling van huishoudens is het in 2014 gelijk aan het landelijk cijfer. Wel zijn er relatief weinig huishoudens met een laag besteedbaar inkomen en ook relatief weinig huishoudens met een heel hoog besteedbaar inkomen. Dat is een gevolg van het minder stedelijke karakter van de provincie. In steden vinden we meer uitersten in de inkomensverdeling dan op het platteland. Er zijn daar naar verhouding meer rijken en ook meer huishoudens onder de armoedegrens. Zeeuwen zijn wel relatief vermogend. In 2014 lag het gemiddelde vermogen van een particulier huishouden met 183.200 euro bijna 25.000 euro hoger dan landelijk. Belangrijkste vermogenscomponent is de eigen woning. Het eigen woningbezit is hoog in Zeeland en door de vergrijzing zijn veel huizen (bijna) hypotheekvrij. De helft van de Zeeuwen heeft een vermogen van meer dan 51.200 euro, landelijk is dat 19.400 euro.

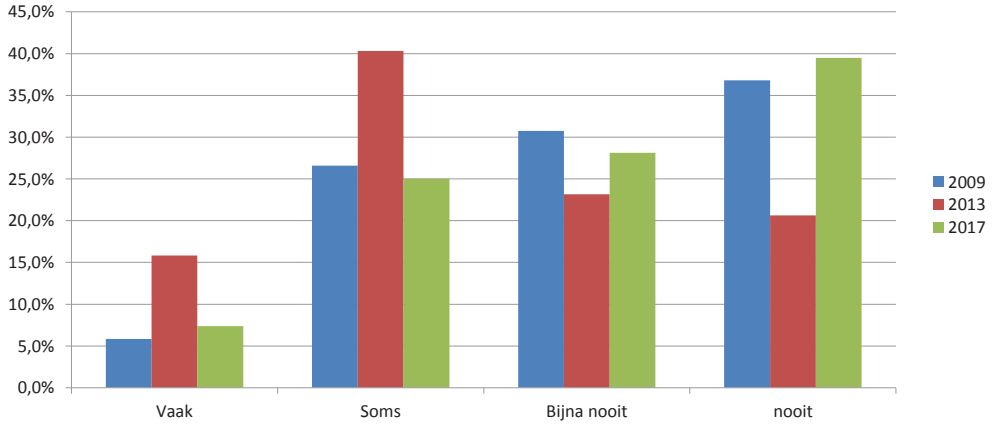
Figuur 23: Mediaan vermogen (50% heeft meer en 50% heeft minder vemogen) in 2014.Bron: CBS



Ouderen hebben gedurende hun leven vermogen kunnen opbouwen en Zeeuwen zijn daar bijzonder goed in geweest. Zeeuwse jongeren hebben vrijwel geen vermogen en zelfs iets minder dan de jongeren van heel Nederland. Ondanks de goede financiële positie van de Zeeuwen is het consumentenvertrouwen meestal iets lager dan in Nederland als geheel. Dat was zo in 2009 en 2013 en ook in 2016 is dat zo. Het effect van de economische opleving na de crisis is wel duidelijk bij de Zeeuwse consumenten te merken. In 2015 werd die voor het eerst na de crisis weer positief en is daarna stijgende. Het is weer een gunstige tijd voor grote aankopen vinden in 2016 beduidend meer mensen in Zeeland dan in 2013. Het optimisme is in Zeeland ook groter dan in de andere provincies van Nederland. Het vertrouwen in de economie is onder de Zeeuwen echter het laagst van alle provincies[21]. Zeeuwen maken zich ten opzichte van 2013 beduidend minder zorgen over de eigen financiële situatie.

20. Latten. J. , N. Kooiman en N. Bontje (2017) Toenemende ruimtelijke verschillen in opleiding. https://www.nidi.nl/nl/demos/2017/06/01
21. Zie ook: Van der Wouw, D. (2017) Economische Atlas Zeeland 2017. Middelburg: ZB| Planbureau.

Figuur 24: Maakt zich zorgen over de eigen financiële situatie. Bron: Staat van Zeeland



Leren

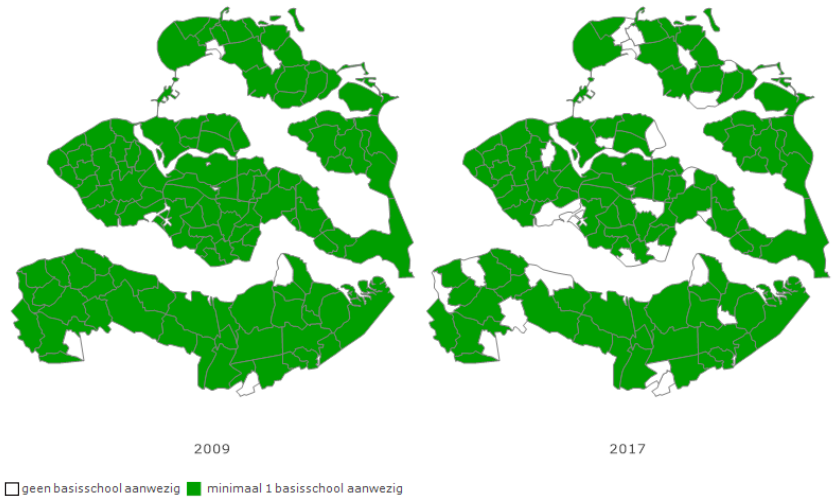
In de moderne informatiemaatschappij draait de economie voor een aanzienlijk deel op kennis en innovatie. Het verwerven van en kunnen omgaan met kennis en informatie wordt ook een steeds belangrijkere eigenschap voor opgroeiende jongeren. Zeeland heeft een kennisinfrastructuur die er op gericht is kennis en vaardigheden aan te leren die nodig zijn om inwoners goede mogelijkheden te bieden om deel te nemen aan de kennisintensieve samenleving en het arbeidsproces. Leerlingen en studenten dienen er hun talenten te kunnen ontplooien.

Daarvoor zijn er in Zeeland kinderopvanginstellingen, basisscholen, scholen voor voortgezet onderwijs, middelbaar en hoger beroepsonderwijs en universitair onderwijs tot bachelor-niveau. Het onderwijsgebouw in de provincie is tot en met het voortgezet onderwijs goed gevuld. Het is echter niet mogelijk om in Zeeland alle mogelijke beroepsopleidingen te volgen. Het universitair onderwijs is in omvang heel beperkt en voor masteropleidingen moeten studenten de provincie uit.

Basisonderwijs

Rond de eeuwwisseling is de trend ingezet van een dalend aantal geboorten. Het onderwijs in Zeeland staat sindsdien sterk onder druk. In het afgelopen decennium zijn 40 van de 240 basisscholen gesloten. In het begin van deze eeuw had nog vrijwel iedere woonplaats in Zeeland een basisschool. De basisschool werd ook gezien als een basisvoorziening die eigenlijk niet kon ontbreken vanwege de leefbaarheid. In 2009 waren er 8 woonplaatsen zonder een basisschool, inmiddels zijn dat er 27. In meer dan één van de vijf Zeeuwse kernen zou daardoor de leefbaarheid ernstig in het gedrang zijn. Meerdere onderzoeken tonen echter aan dat inwoners van kernen zonder basisschool niet minder tevreden zijn over hun woonplaats. Ook in het bevolkingsonderzoek van 2017 is er geen verschil tussen de woonplaatsen met en zonder een basisschool. Overigens woont nog steeds minder dan 4% van de Zeeuwse bevolking in een kern zonder basisschool.

Figuur 25: Aanwezigheid van een basisschool. Bron: DUO



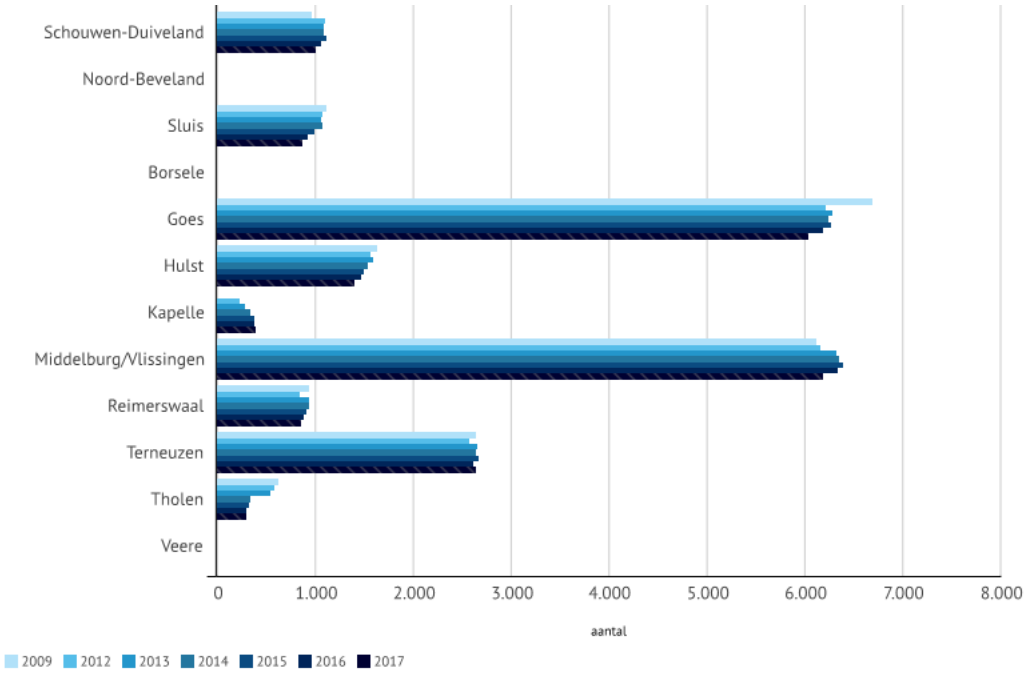
Na het basisonderwijs wordt nu ook het voortgezet onderwijs met leerlingendaling geconfronteerd en gaat het beroepsonderwijs binnen enkele jaren er mee te maken krijgen. Het draagvlak voor alle onderwijsvoorzieningen in de provincie wordt hierdoor voor een substantieel deel verminderd.

Voortgezet onderwijs

Het voortgezet onderwijs in Zeeland is verdeeld over 10 gemeenten. Borsele, Noord-Beveland, Veere, Tholen en Kapelle hebben geen Vo-school op hun grondgebied. Middelburg en Vlissingen zijn vanwege hun nabijheid en onderlinge verbinding feitelijk als één schoolgemeente te beschouwen. Daar volgen 6.200 leerlingen onderwijs na de basisschool. In Goes gaan ruim 6.000 leerlingen naar school, waarvan veel leerlingen van buiten de stad komen. In heel Zeeuws-Vlaanderen gaan bijna 5.000 leerlingen naar het voortgezet onderwijs. Ruim 600 leerplichtige kinderen uit Zeeuws-Vlaanderen gaan naar het voortgezet onderwijs in België.

Na 2013 is het aantal leerlingen in het Zeeuwse voortgezet onderwijs licht gaan dalen. In Sluis en Hulst is die daling het sterkst. Vanwege die leerlingendaling zijn de scholen in die gemeenten in een fusieproces met de scholen in Terneuzen. De fusiepartners hebben uitgesproken dat ze het onderwijs in de regio vanaf het schooljaar 2018-2019 zodanig zullen reorganiseren dat de reisafstanden voor de leerlingen minimaal zullen zijn. Ouders in Zeeuws-Vlaanderen lieten in een onderzoek immers weten dat ze hechten aan hoogwaardig, breed en thuisnabij onderwijs[22]. Het zal een 'tour de force' zijn om aan alle drie die voorwaarden duurzaam te kunnen blijven voldoen. Gezien de grotere afstroom[23] in de landelijke gebieden van Nederland, lijkt de onderwijsdoelstelling om talenten om te zetten in vaardigheden in een gebied dat zich als enige regio in Nederland echt platteland mag noemen, een extra uitdaging.

Figuur 26: Leerlingen in het voortgezet onderwijs (schoolgemeente). Bron: DUO



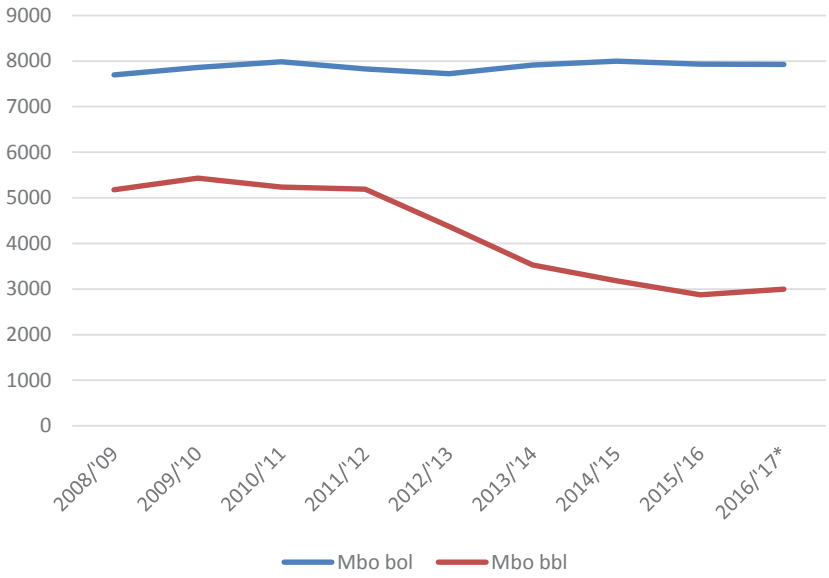
De afgelopen jaren behaalde gemiddeld 4.200 leerlingen uit het voortgezet onderwijs een diploma. Daarvan kreeg 15% een Vwo-diploma uitgereikt, 25% een Havo-diploma, 28% een Vmbo-diploma theoretische en gemengde leerweg en 32% een Vmbo-diploma basis- en beroepsgerichte leerweg.
In vergelijking met Nederland is het aandeel Zeeuwse Vwo-diploma's laag en het aandeel Vmbo-diploma's behaald via de basis- en beroepsgerichte leerweg hoog. Zeeuwse leerlingen zijn daarmee over het algemeen geen hoogvliegers en alleen in de provincies Flevoland en Friesland is het aandeel Vwo-diploma's lager dan in Zeeland. Na Flevoland levert Zeeland relatief de meeste leerlingen af met een Vmbo-diploma basis- en beroepsgerichte leerweg.

22. Taskforce Zeeuws-Vlaanderen (2017) Gewoon goed onderwijs! Besluiten gevraagd!
23. Kinderen die in het derde leerjaar van het VO een lagere onderwijsvorm volgen dan hun schooladvies aangaf aan het einde van de basisschool: ZB| Planbureau/DUO. (2018) Gelijke onderwijskansen voor het platteland (nog te publiceren).

Middelbaar beroepsonderwijs

Het Middelbaar beroepsonderwijs werd na 2009 sterk geconfronteerd met een daling van het aantal deelnemers die de beroepsbegeleidende leerweg volgen. De beroepsbegeleidende leerweg is een leerroute waarin leerlingen een leerwerk-overeenkomst hebben en het grootste deel van hun opleidingstijd in de praktijk bij een bedrijf of instelling doorbrengen. Vaak zijn dit wat oudere deelnemers die vanuit een baan een studie oppakken. De daling trad ook vooral op onder oudere deelnemers[24]. De economische crisis is de belangrijkste oorzaak van de daling. Daardoor werd het voor bedrijven moeilijker om te investeren in lerend personeel. Daarnaast speelt de opwaartse druk in het voortgezet onderwijs een rol, waardoor leerlingen vaker kiezen voor meer theoretische opleidingsprofielen en doorstromen naar de beroeps opleidende leerweg (bol) van het Mbo[25].

Figuur 27: Zeeuwse Mbo deelnemers/studenten. Bron: CBS



Pas in het schooljaar 2016/2017 is die daling tot stilstand gekomen. Hier speelt de grote krapte op de Zeeuwse arbeidsmarkt een belangrijke rol waardoor werkgevers weer sterker kijken naar het onderwijs om aan goed gekwalificeerd personeel te komen.

Van de Zeeuwse Mbo-deelnemers haalden er de afgelopen jaren gemiddeld bijna 4.200 een diploma. De helft behaalde het diploma via de beroepsopleidende leerweg (bol), 37% via de beroepsbegeleidende leerweg (bbl) en 14% rondde de opleiding succesvol af als extraneus.

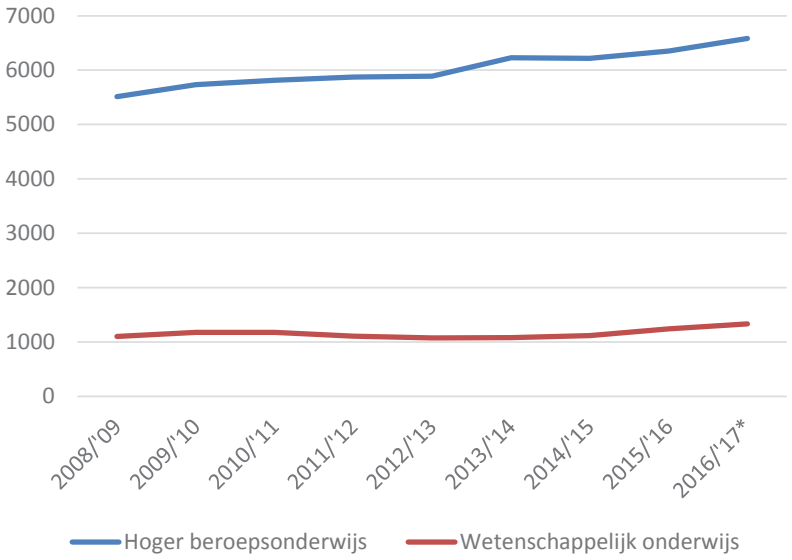
Het aandeel mMo-leerlingen dat hun diploma via de praktijkgerichte bbl-leerweg behaalt is in Zeeland veruit het hoogst van alle provincies. Dat toont een relatief sterke integratie aan van onderwijs en bedrijfsleven. Een derde deel van de behaalde diploma's is op het hoogste niveau (de middenkaderopleiding, niveau 4). Het aandeel Zeeuwse leerlingen dat een diploma behaalt op niveau 3 (vakopleiding) ligt met 28% gemiddeld iets boven het landelijk gemiddelde over de laatste jaren, terwijl het aandeel behaalde diploma's op niveau 1 (6%) juist iets lager ligt.

Hoger beroepsonderwijs en Wetenschappelijk onderwijs

Het aantal universitaire studenten dat in Zeeland woont, is over de hele periode vanaf 2009 zowel gedaald als gestegen. In de periode na 2012 steeg het aantal Zeeuwse universitaire studenten met bijna een kwart. Het aantal in Zeeland wonende jongeren dat een Hbo-opleiding volgt, is sinds het schooljaar 2008/'09 vrijwel continu toegenomen. Ruim 6.500 Zeeuwse studenten volgen in 2016/'17 een Hbo-opleiding. Ook in vergelijking met Nederland als geheel is de stijging groter. Een aanzienlijk deel daarvan studeert overigens niet in Zeeland. In 2016 studeerde aan de HZ University of Applied Sciences in Vlissingen ruim 4.700 studenten en aan het UCR ongeveer 600.

24. Van der Wouw, D. en H. Schellekens (2015) Goed voortgezet update 2015; veranderende stromen in voortgezet en Middelbaar beroepsonderwijs in Zeeland.
25. Schipperheyn R. Et. al. (2016) De ontwikkelingen van de instroom in de bbl; op zoek naar verklaringen voor de terugloop. ECBO: 's -Hertogenbosch.

Figuur 28: Zeeuwse studenten Hbo en Wo. Bron: CBS



Middelburg/Vlissingen steekt ver uit boven de andere gemeenten als woonplaats van de Zeeuwse Hboers. Het aantal studenten is daar echter niet toegenomen, terwijl dat wel het geval is voor de andere Zeeuwse gemeenten. Blijkbaar is het thuis blijven wonen aantrekkelijker geworden voor Zeeuwse studenten. Hier speelt mogelijk ook een effect mee van de invoering van het leenstelsel. Dezelfde tendens zien we ook bij het universitair onderwijs. In Middelburg/Vlissingen wonen de meeste studenten. Dat is te danken aan de vestiging van het UCR. De toename van de universitaire studenten komt ook nu weer uit de andere gemeenten. Jaarlijks worden er aan Zeeuwse Hbo-studenten ruim 900 bachelor-diploma's uitgereikt en 95 diploma's van een Hbo-mastervervolgopleiding. Een Wo bachelordiploma krijgen jaarlijks bijna 200 inwoners van Zeeland, 100 halen hun master.

Aantrekkelijkheid

Uit landelijk onderzoek naar de mate waarin studentensteden erin slagen studenten van elders aan te trekken en na hun studie vast te houden, blijkt dat Amsterdam de grootste aantrekkingskracht voor jongeren heeft, maar dat Breda relatief de meeste studenten na hun studie weet vast te houden.
Steden met hoger onderwijsinstellingen functioneren als magneten. Ze trekken jongeren aan. En die aantrekkingskracht wordt versterkt door bedrijvigheid, werkgelegenheid en commerciële en culturele voorzieningen. Vlissingen, de enige Zeeuwse stad in het onderzoek, heeft in het landelijke onderzoek een lage bindingsscore evenals een aantal andere van de kleinere studentensteden vooral buiten de Randstad[26].

26. Van Hulle, R. Et. al. (2016) Woongedrag van recent afgestudeerden. Delft: ABF Research.

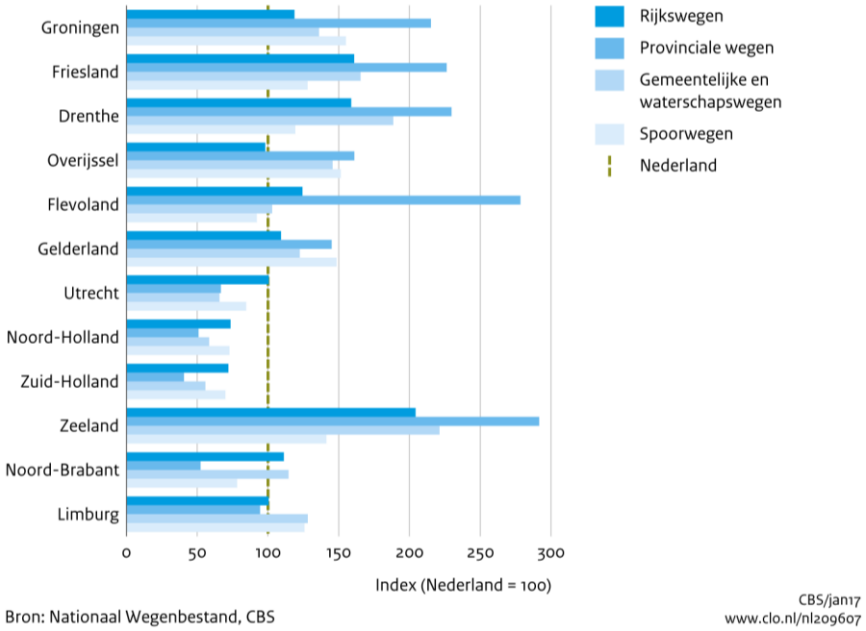
RUIMTE
Wonen, verplaatsen, beleven

Zeeland is een eilandenrijk, een dynamisch Deltagebied. Het is van elkaar en de rest van de wereld gescheiden door diepe zeearmen en wateren, maar verbonden door dijken, tunnels, bruggen en de Deltawerken. Zeeland ligt in het midden van de Zuidwestelijke Delta en grenst aan het stedelijk gebied van de Randstad, de Brabantse stedenrij en de Vlaamse steden. De ligging van Zeeland maakt de provincie uniek en is allesbepalend voor het landschap, voor het karakter van de bevolking, voor het gebruik van het land en voor de economie.
Uit: Omgevingsplan 2012-2018 Provincie Zeeland (versie 2016)

Grondgebruik

De toerist en recreant krijgen steeds meer ruimte in Zeeland. Dat is af te lezen aan wijzigingen in het grondgebruik. Zeeland maakt daarin een ontwikkeling door waarin het zichtbaar van karakter verandert. Duidelijk is te zien dat het aan recreatie toe te schrijven gebruik in omvang toeneemt, terwijl het areaal agrarisch gebied krimpt.
De oppervlakte van Zeeland beslaat 293.344 ha. Dat is ruim 7% van het Nederlandse grondgebied. Daarvan is twee derde deel land en een derde deel water. Als we de Oosterschelde meetellen is ongeveer een vijfde deel van het Zeeuwse grondgebied ingericht voor recreatief gebruik.

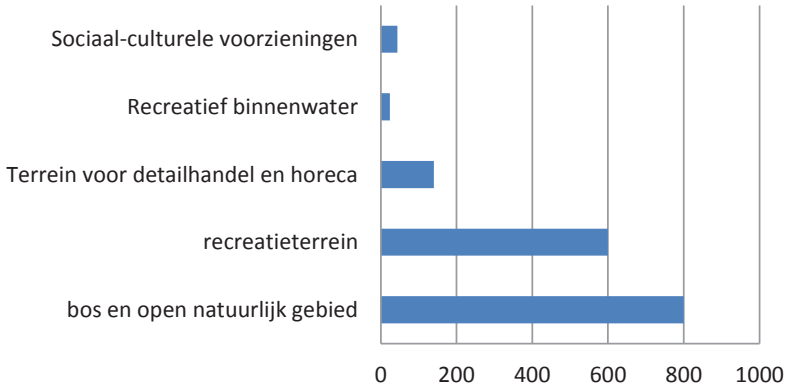
Figuur 29: Netlengte van lijninfrastructuur per provincie in 2016. Bron: CBS



De helft van Zeeland is agrarische grond. In de periode tussen 2006 en 2015 is er 2.500 ha. aan landbouwgrond verloren gegaan. Daarvan is ongeveer een derde deel natuurgebied geworden, een derde deel bedrijventerrein en een derde deel woningen en verblijfsrecreatie. Zeeland heeft gerekend naar het aantal inwoners de meeste kilometers aan wegen. Tussen 2006 en 2015 is er 452 ha. aan wegverkeersterrein 'opgeruimd'. Tegelijkertijd is het binnenwater in Zeeland met eenzelfde omvang toegenomen.

Het gedeelte van Zeeland in 2015 waar wordt gewoond beslaat met 7.700 ha. een bescheiden 2,5% van het totale gebied en dat gebied is in tien jaar tijd met 6% toegenomen. Bedrijventerreinen nemen 1,3% van het grondgebied in beslag en zijn in diezelfde periode met een kwart in omvang gegroeid. In 2015 nemen de Zeeuwse winkels en horecagelegenheden 370 ha. grondgebied voor hun rekening. Zij zijn in tien jaar tijd relatief het sterkst uitgebreid, maar liefst met 40%.

Figuur 30: Toename van recreatief Zeeuws grondgebied tussen 2006-2015 in ha. (Bron: CBS)

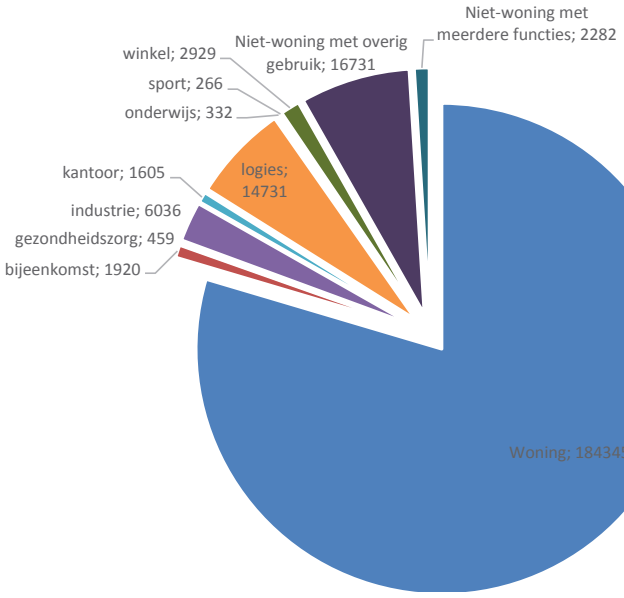


Wonen

Gebouwde omgeving

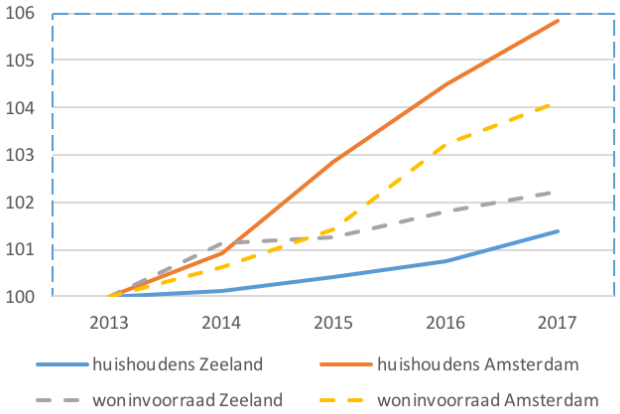
De gebouwde omgeving van Zeeland bestaat op 1 januari 2017 uit 231.636 verblijfsobjecten. Daarvan is 80% bestemd voor wonen. De andere 20% van de verblijfsobjecten bestaat uit kantoren, winkels, fabrieken, sporthallen en hotels. Zeeland is een duidelijke recreatieprovincie. In vergelijking met Nederland staan er relatief veel panden die voor logies zijn bestemd (ruim 6% van alle panden tegenover 1,5% in Nederland).

Figuur 31: Gebruiksfuncties woningen en niet woningen in Zeeland begin 2017 (Bron: CBS)



Inwoners van Zeeland beoordelen de gebouwen in hun woonplaats of wijk gemiddeld met een 7,2. Ouderen in de 80-plus leeftijd zijn beduidend positiever over de gebouwen dan de jongere generaties. Zij geven gemiddeld een rapportcijfer 7,5. Over het geheel genomen is de waardering van de gebouwde omgeving in 2017 toegenomen ten opzichte van 2013.

Figuur 32: Toename huishoudens en woningvoorraad (Bron: CBS)



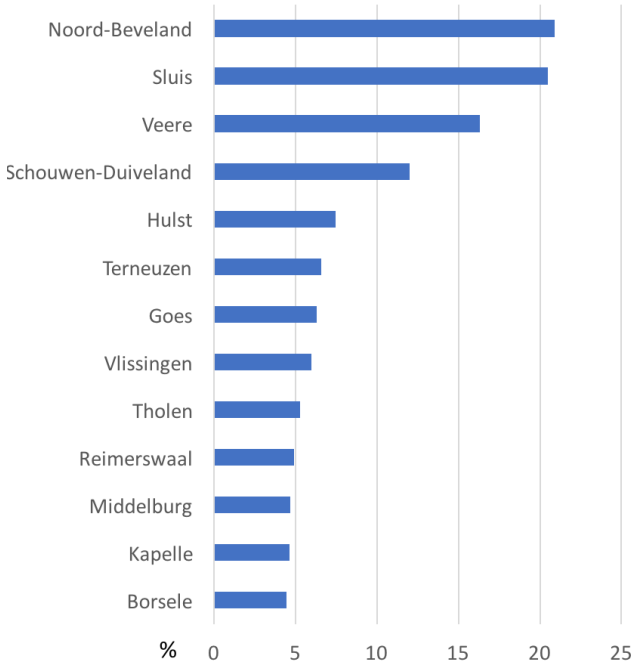
Er zijn in Zeeland 172.925 huishoudens. In tegenstelling tot andere delen van het land en met name de grotere steden is de woningvoorraad daarmee meer dan voldoende om alle huishoudens te huisvesten. In Amsterdam is de verhouding nog het meest tegengesteld aan die in Zeeland. Sinds 2013 is in de hoofdstad van Nederland de toename van huishoudens veel groter dan de toename van woningen. In Zeeland is juist de woningvoorraad harder gegroeid dan het aantal huishoudens.

Leegstand

Zeeland heeft veel meer woningen dan huishoudens, maar de kloof is begin dit jaar minder groot dan een jaar eerder. Het aantal leegstaande woningen in Zeeland is volgens het CBS gedaald naar 15.554. Dat is het laagste aantal sinds jaren. De leegstand komt daarmee op 8,4% van de woningvoorraad in de provincie. Zeeland is nog wel veruit koploper in het aandeel woningen waar niemand staat ingeschreven bij de gemeente. Landelijk staat 4,6% leeg.

Tussen de Zeeuwse gemeenten zijn grote verschillen in de mate waarin woningen niet worden bewoond door de eigenaar of een huurder. De kustgemeenten hebben daar veel vaker mee te maken. In Noord-Beveland en Sluis gaat het om een vijfde deel van de woningvoorraad. Tweede woningen worden hierin nog niet eens meegerekend[27].

Figuur 33: Percentage niet bewoonde woningen in 2017. Bron: CBS



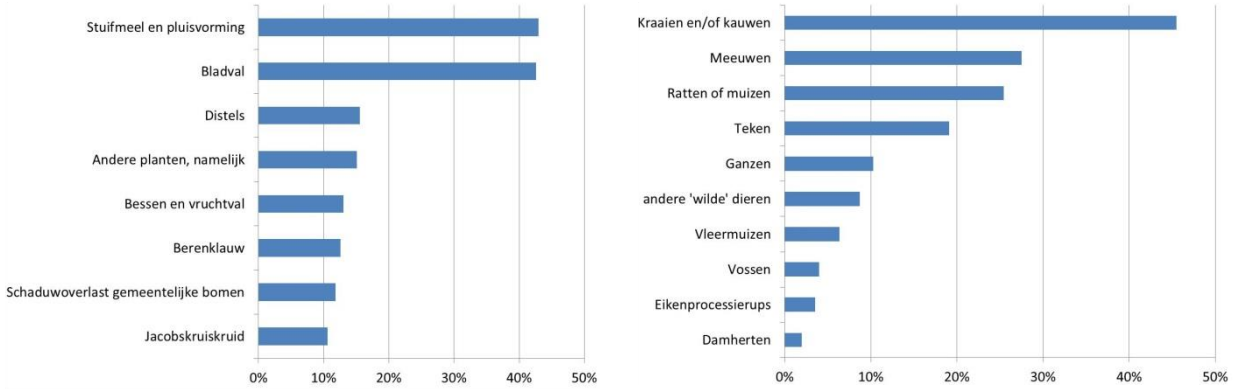
27. *Zie ook: Van der Wouw, D. en Van Overbeeke-van Sluijs, J. (2016) Tweede woningen in de gemeente Sluis; Onderzoek naar het effect van 2e woningbezit en recreatiewoningen op de door inwoners ervaren leefbaarheid van hun woonkern. Middelburg: ZB| Planbureau.*

Dit doet wel vermoeden dat een belangrijk deel van deze woningen feitelijk toch voor recreatieve doeleinden wordt gebruikt. Dat wordt bevestigd door onderzoek van het CBS waarbij naar energieverbruik in leegstaande woningen is gekeken. Vaak wordt er wel energie verbruikt[28]. In de leegstandsmonitor is door het CBS gekeken naar administratieve leegstand. Woningen staan administratief leeg als er geen bewoner staat ingeschreven in de gemeentelijke personenregistratie én als er volgens de WOZ geen gebruiker is of de gebruiker onbekend is. In Zeeland zijn in 2016 bijna 5.000 administratief leegstaande woningen.

Natuuroverlast

Natuur is waardevol voor toerisme, recreatie en biodiversiteit. Voor inwoners kan al die mooie natuur ook wel eens voor overlast zorgen. In het onderzoek onder de inwoners van Zeeland is in 2017 voor het eerst gevraagd naar de ervaren overlast van zowel planten als 'wilde' dieren. Inwoners die daarvan veel hinder ervaren, beoordelen het groen en het buitengebied van hun woonomgeving ook lager dan inwoners die geen last van de flora en fauna in hun omgeving ervaren.
De meeste overlast wordt ervaren door stuifmeel en pluisvorming bij de planten (waarschijnlijk zijn dit hooikoortspatiënten) en door kraaien en/of kauwen bij de dieren.

Figuur 34: Ervaren overlast flora en fauna door Zeeuwen in 2017. Bron: SvZ



Bewoners van het platteland (niet stedelijk woonmilieu) ervaren meer overlast van distels en Jacobskruiskruid of teken, ratten/muizen, vossen en damherten. Overlast van meeuwen en 'andere' planten (waarschijnlijk 'onkruid') komt juist vaker voor in de stad. Er is weinig verschil in ervaren overlast van stuifmeel en pluisvorming, bladval of overlast door kraaien/kauwen door inwoners van de verschillende soorten woonmilieus in Zeeland.

Per gemeente zijn er verschillen, die verklaard kunnen worden door de mate van landelijkheid (zoals overlast door Jacobskruiskruid), maar ook vanwege het specifieke voorkomen. Denk bijvoorbeeld aan de damherten in de gemeente Schouwen-Duiveland en Veere. Maar ook wat overlast (en waarschijnlijk voorkomen) van vossen betreft zijn er verschillen tussen plattelandsgemeenten.

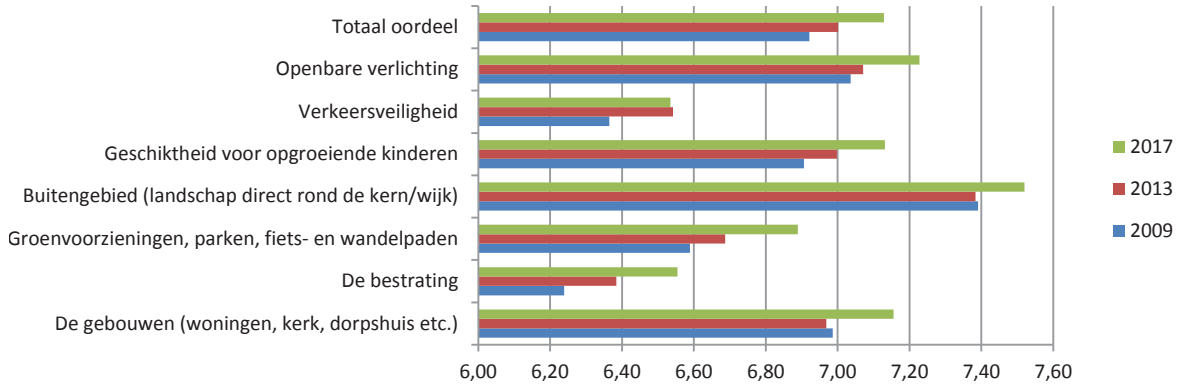
Waardering van de omgeving

Het landelijke karakter van Zeeland heeft grote invloed op de waardering van de omgeving. Uit onderzoek blijkt dat mensen een landschap aantrekkelijk vinden als het natuurlijkheid uitstraalt, historische kenmerken heeft, weinig stedelijk is en er geen horizonvervuiling optreedt[29]. Zeeland kent veel plaatsen waar het landschap rond de woonkernen voldoet aan de kenmerken van hoge aantrekkelijkheid. Bijvoorbeeld langs de kust of de kleinschalige landschappen in de Zak van Zuid-Beveland.

In het bevolkingsonderzoek naar de Staat van Zeeland wordt het landschap direct buiten de kern of wijk het hoogst gewaardeerd van alle omgevingskenmerken van de woonplaats. In 2017 is de waardering voor het buitengebied nog verder gestegen. Dat geldt ook voor andere woonomgevingskenmerken als de openbare verlichting, de groenvoorzieningen, parken, fiets- en wandelpaden en de bestrating. Ook de geschiktheid van de woonomgeving voor opgroeiende kinderen is verbeterd in de ogen van de inwoners. De verkeersveiligheid scoort het minst hoog en komt in 2017 zelfs iets lager uit dan vier jaar eerder.

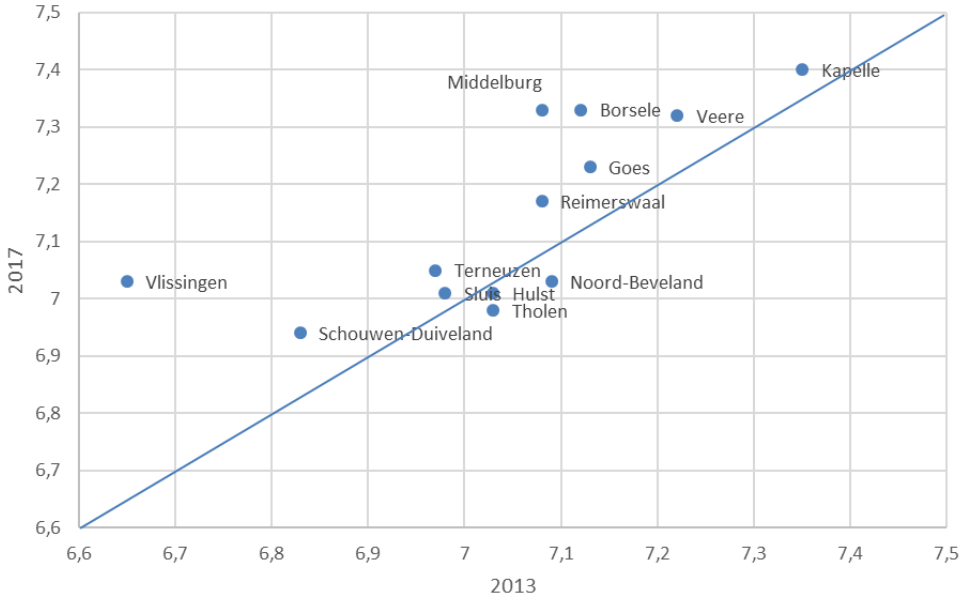
28. https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/23/bijna-de-helft-langdurige-leegstaande-woningen-toch-in-gebruik
29. Alterra

Figuur 35: Tevredenheid met de woonomgeving. Bron: SvZ



De gemiddelde waardering van de woonomgeving verschilt sterk per gemeente. In 2017 zijn de inwoners van Schouwen-Duiveland het minst tevreden over hun woonomgeving. Vooral Bruinisse krijgt van haar inwoners lage waarderingscijfers. Vlissingen, in 2013 nog de gemeente met de laagste waardering voor de woonomgeving, is volgens de inwoners behoorlijk opgeknapt en krijgt een 7 als gemiddelde waardering. Ook Middelburg is gestegen in de ranglijst en heeft nu na Kapelle de meest gewaardeerde woonomgeving.

Figuur 36: Gemiddeld rapportcijfer over de woonomgeving (totaaloordeel). (Bron: Staat van Zeeland)



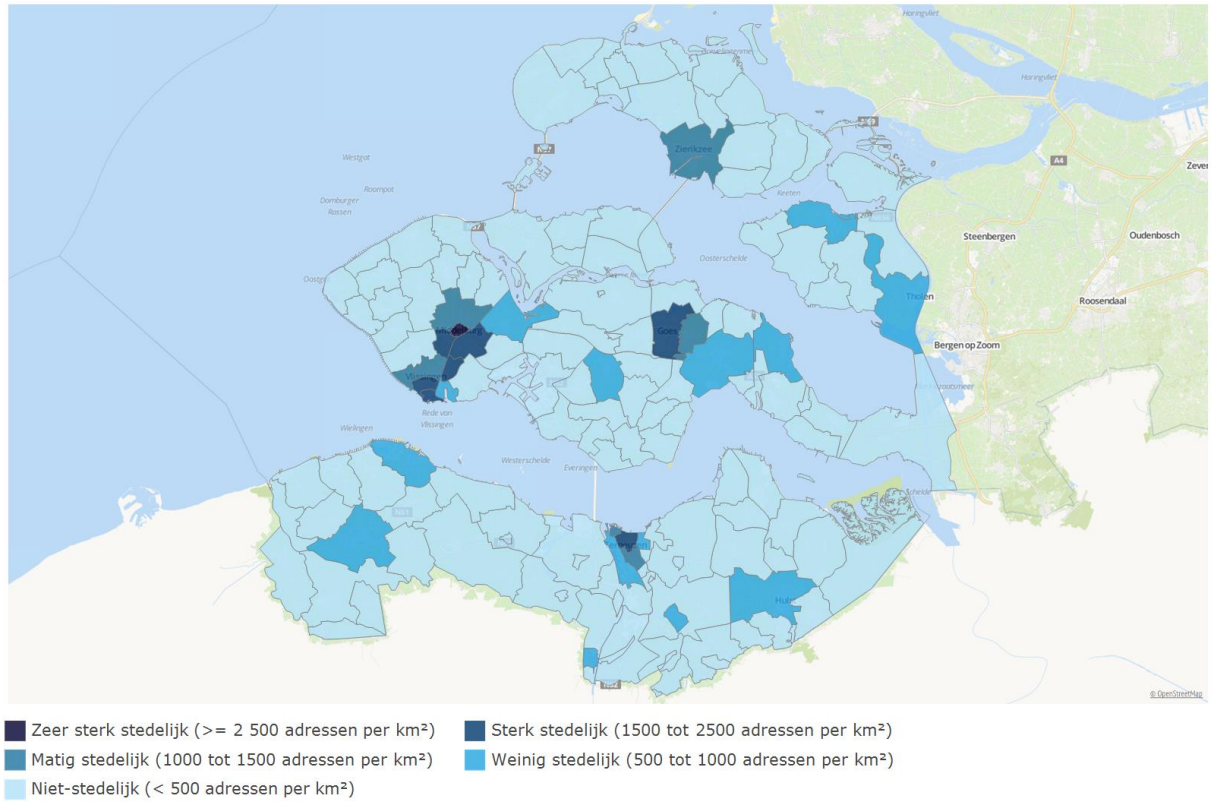
Stedelijkheid

In de internationale verhoudingen krijgen steden als economische groeipolen een steeds grotere aandacht en betekenis. Zij zijn de afgelopen jaren door de rijksoverheid disproportioneel meer gefaciliteerd onder andere vanwege de aanwezige centrumvoorzieningen. En banen vind je in de stad. De stad en het op de stad georiënteerde omringende platteland maken daarbij steeds meer deel uit van hetzelfde leefsysteem waar wordt gewoond, gewerkt en gerecreëerd (daily urban system).

Stedelijkheid heeft met compactheid en massa te maken. Compact betekent dat voorzieningen vaak thuisnabij zijn en massa zorgt voor voldoende draagvlak. Zeeland heeft alleen kleine steden. Middelburg/ Vlissingen is daarbinnen de enige omgeving met meer dan 50.000 inwoners in een dichtheid van meer dan 1.500 inwoners per km2. Daarmee kan dat gebied volgens de Europese definitie als enige omgeving in Zeeland het stempel stedelijk centrum dragen. Dat betekent dat het een groeipool kan zijn en centrumfuncties aan zich kan binden, met een voldoende draagvlak in het centrum en functionerend als voorzienend voor het omliggend gebied.

Zeeland kent volgens het CBS 127 woonplaatsen. Dat zijn vooral kleine, sterk landelijke dorpen met minder dan 500 adressen per km^2. De wat grotere kernen Heinkenszand, Hulst, Kapelle, Arnemuiden, Yerseke, Breskens, Oostburg, Axel, Sas van Gent, Tholen en Sint Annaland hebben alle een adressendichtheid tussen de 500-1000 per km^2. Zij hebben ook een weinig stedelijk karakter. Het centrum van Middelburg is de enige CBS-wijk in Zeeland die een compactheid heeft die zich schaart in de klasse van zeer sterk stedelijke omgevingen.

Figuur 37: Woonmilieus in Zeeland 2017. Bron: CBS



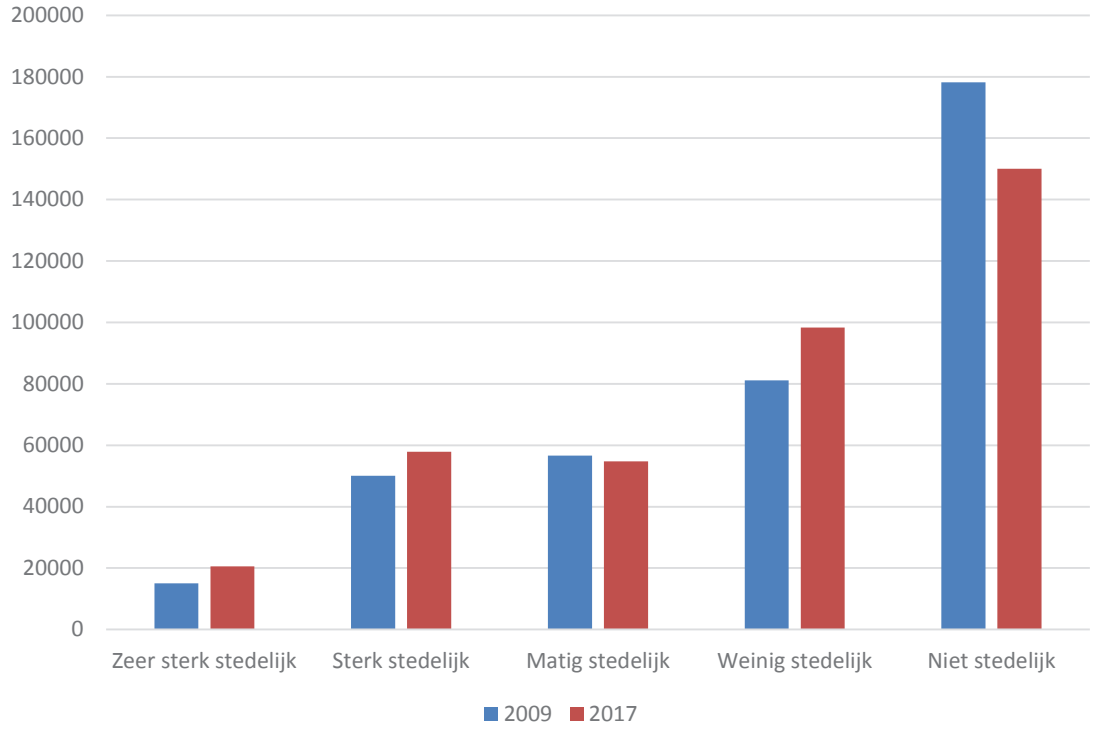
De centra van Goes en Terneuzen hebben een adressendichtheid in de categorie sterk stedelijk, maar grote delen van de gemeente zijn niet stedelijk. Daarmee komen zij ook niet aan de ondergrens van de massa die nodig is om als stedelijk centrum te functioneren. Zierikzee is matig stedelijk in een omgeving die verder niet stedelijk is. Middelburg en Vlissingen zijn de enige twee woonplaatsen in Zeeland met een over de hele linie sterk stedelijk karakter met tussen de 1.500 en 2.500 adressen per km2. De omgeving van Walcheren heeft daarmee een veel stedelijker woonmilieu dan de rest van Zeeland. Het ontbreekt Middelburg en Vlissingen echter aan de krachtenbundeling die nodig is om ook daadwerkelijk als stedelijk centrum voor Zeeland te functioneren.

Steden zijn de centra van een leefomgeving en hun aantrekkelijkheid bepaalt in belangrijke mate de leefbaarheid van een breder gebied. Stedelijkheid, de aanwezigheid van voorzieningen en faciliteiten zijn belangrijke vestigingsfactoren voor huishoudens en bedrijven.

Voortgaande processen van schaalvergroting, specialisatie en digitaliseren van infrastructuren hebben ertoe geleid dat het voor de kleine Zeeuwse steden apart niet meer mogelijk is het noodzakelijke draagvlak voor hoogwaardige voorzieningen te organiseren. De in Zeeland op meerdere plaatsen tegelijk georganiseerde stedelijke voorzieningen hebben daardoor een betrekkelijk laagwaardig karakter[30]. Hoogwaardige voorzieningen behorend bij de schaal van de bevolking in Zeeland zijn onvoldoende gerealiseerd. Zeeland heeft daardoor aan aantrekkelijkheid wat woon- en vestigingsklimaat betreft verloren.

30. Zie ook: Meijers E.J. (2011) Ruimtelijk structurerende werking Westerscheldetunnel Deelrapport 4: het voorzieningenpeil in Zeeland. TU Delft; Delft.

Figuur 38: Inwoners in de woonmilieus van Zeeland. Bron: CBS



Ook Zeeland verstedelijkt. In de grotere dorpen en de meest stedelijke woonmilieus groeit het aantal inwoners, terwijl in de buitenwijken van steden en de kleinere dorpen het inwoneraantal daalt. Vooral jongeren en 65-plussers maken deze verhuisbeweging. In acht jaar tijd lijkt op basis van CBS-cijfers het echte Zeeuwse platteland ruim 28.000 inwoners te hebben verloren[31]. Deze ontwikkeling is echter grotendeels het gevolg van een wijziging in het meten van stedelijkheid[31], waardoor de ontwikkeling tussen 2003 en 2014 niet te vergelijken is met de periode daarna. Tussen 2003 en 2014 daalde het inwonertal op het echte Zeeuwse platteland (de CBS-categorie 'niet stedelijk') met 13.000 inwoners; meer dan 1.000 inwoners per jaar. Het aantal inwoners in zeer sterk stedelijk gebied is in die periode bijna verdubbeld met een groei van 7.000 inwoners. Tussen 2015 en 2017 is het aantal inwoners op het platteland licht gegroeid met 930 inwoners (1%); het aantal inwoners in zeer sterk stedelijk gebied is met 1.440 inwoners sterker gegroeid (8%).

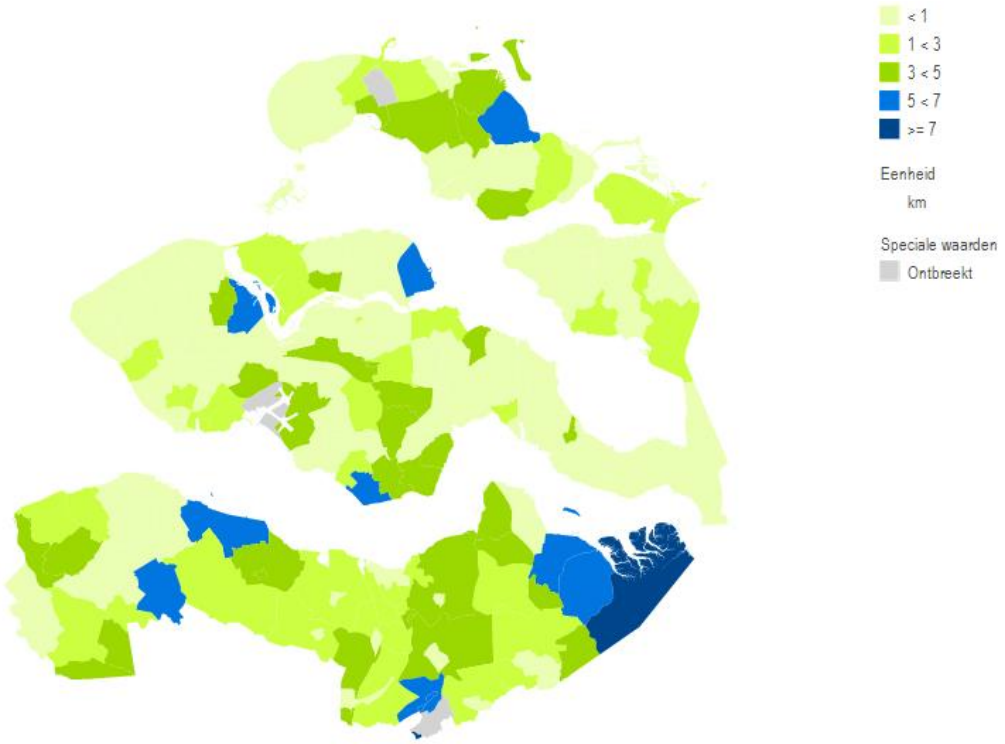
Bereikbaarheid

In dunbevolkte gebieden is het draagvlak voor voorzieningen in kleine kernen relatief beperkt. Door de terugloop van inwoners op het platteland is voor een plattelandsprovincie als Zeeland de bereikbaarheid van voorzieningen een vast onderwerp van gesprek en beleid. Over sluiting van basisscholen is de afgelopen jaren veel discussie geweest. Vrijwel altijd wordt een direct verband gelegd met de leefbaarheid. Voorzieningen zijn er echter in soorten en maten. Hun locatie en spreiding is erg afhankelijk van het (potentieel) aantal mensen dat er van gebruik maakt. Het draagvlak dat zij nodig hebben voor een kwalitatief goede en efficiënte dienstverlening is meestal sterk bepalend. De supermarkt heeft bijvoorbeeld een heel andere schaal nodig dan een kinderdagverblijf of een ziekenhuis. Bovendien maakt de opkomst van bezorgdiensten de nabijheid minder noodzakelijk. Het maakt eveneens uit of het gaat om een commerciële of een met publieke middelen gefinancierde voorziening.

Steden zijn door hun compactheid en massa beter in staat om hoogwaardige commerciële voorzieningen en dienstverleners aan zich te binden en door hun grotere draagvlak als centrumgemeente te fungeren voor publieke voorzieningen. Door de veelheid aan voorzieningen treden er in de stedelijke woonmilieus ook agglomeratie- en synergie-effecten op. Dat zijn voor zowel de dienstverlenende instellingen als voor de gebruikers positieve effecten. Het bepaalt in hoge mate de aantrekkelijkheid en aantrekkingskracht van een woon- en werkomgeving.

31. Doordat het CBS met ingang van 2015 een andere bron gebruikt voor het vaststellen van de stedelijkheid van een gebied (BAG in plaats van GBR), vallen vanaf 2015 minder gebieden - en daardoor minder inwoners - in de CBS-categorie 'niet stedelijk'.

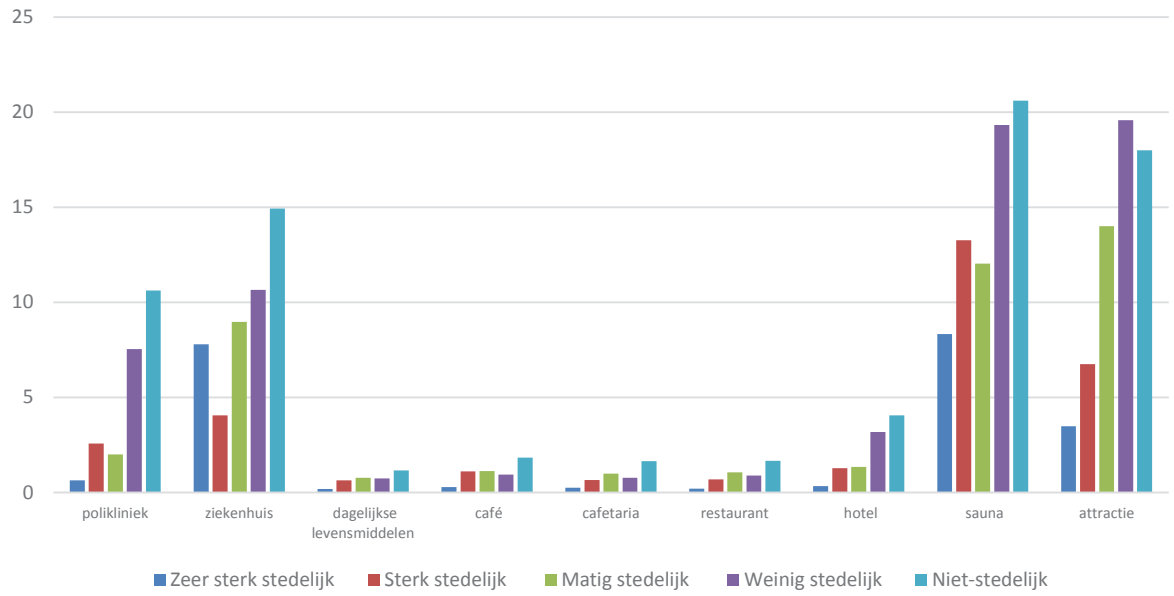
Figuur 39: Afstand tot grote supermarkt 2016. Bron: CBS



Een grote supermarkt is in veel gebieden van Zeeland nog binnen 1 km bereikbaar. Winkels voor dagelijkse levensmiddelen zijn vanuit alle woonmilieus in Zeeland gemiddeld zelfs binnen 1 km bereikbaar. En alleen in Nieuw-Namen is de afstand naar een grote supermarkt meer dan 7 km. Inwoners daar kunnen echter vlak over de grens in Kieldrecht bij meerdere supermarkten terecht.

Inwoners van niet stedelijke gebieden in Zeeland hebben over het algemeen de meeste reisafstand te overbruggen naar voorzieningen, inwoners van het meest stedelijke woonmilieu in Zeeland over het algemeen de minste afstand. Gezien de compactheid en massa van de steden is dat niet verwonderlijk. Opmerkelijk genoeg geldt dat niet voor de bereikbaarheid van een ziekenhuis waar patiënten voor meer dan 24 uur worden opgenomen en grote operaties worden uitgevoerd. En ook hebben de matig stedelijke gebieden in Zeeland een betere bereikbaarheid van poliklinische zorg dan de sterk stedelijke gebieden in de provincie.

Figuur 40: Nabijheid van voorzieningen (in km) per woonmilieu in Zeeland. Bron: CBS

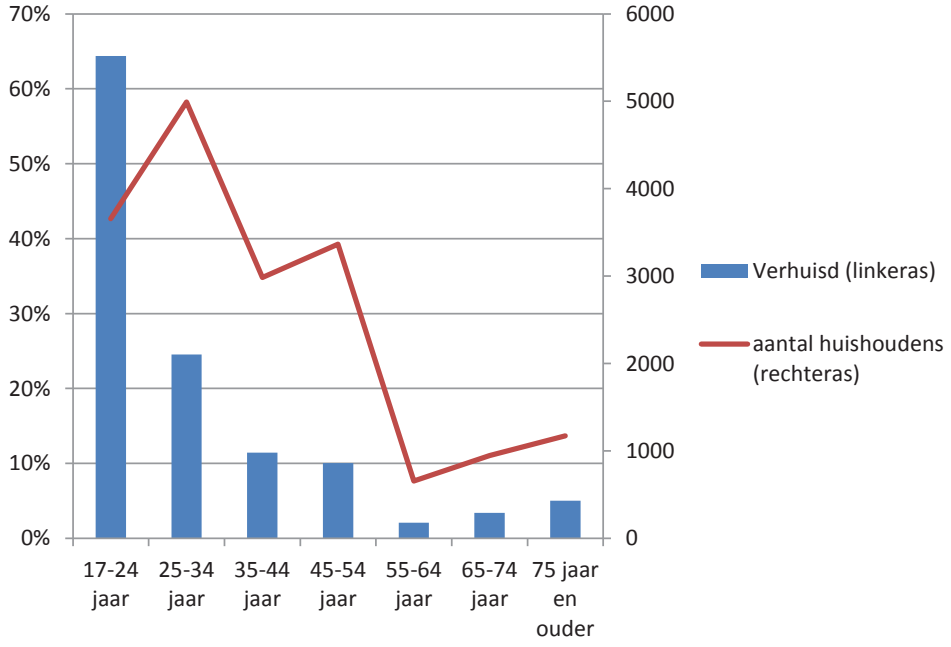


Verhuispatronen

De economie heeft grote gevolgen voor de manier waarop mensen hun leven inrichten. Vooral ook als het gaat om het doen van grote uitgaven of het nemen van belangrijke beslissingen in het leven. Verhuizen is zo'n belangrijke beslissing. Tijdens de recente economische crisis werd er veel minder verhuisd dan voorheen. Vóór de crisis verwisselden in Nederland in een jaar tijd bijna 100 op de 1.000 inwoners van woning. Tijdens de crisis viel dat behoorlijk terug, maar is recentelijk weer enorm gestegen naar meer dan 105 verhuisde personen per 1.000 inwoners. Er zijn grote verschillen tussen de provincies als het gaat om de verhuismobiliteit. Groningers blijken door de jaren heen veruit het meest verhuizende volkje te zijn, terwijl de Zeeuwen zich het meest honkvast mogen noemen.

Belangrijke oorzaak van de honkvastheid van Zeeuwen is de vergrijzing. Er is een bijzonder sterke relatie tussen leeftijd en verhuizen. Veel jongeren verhuizen, ouderen bijna niet. In twee jaar tijd is een ruime meerderheid van de 17-24 jarigen wel een keer verhuisd, onder de 55-64-jarigen is dat nog slechts 2%. Na de pensioenleeftijd willen ook ouderen nog wel eens verhuizen, maar meer dan 95% blijft wonen in hetzelfde huis. Door de vergrijzing gaat het wel om relatief grote aantallen.

Figuur 41: Verhuisde huishoudens in twee jaar in Zeeland, absoluut en als percentage van de leeftijdsgroep. (Bron: Woononderzoek 2015)

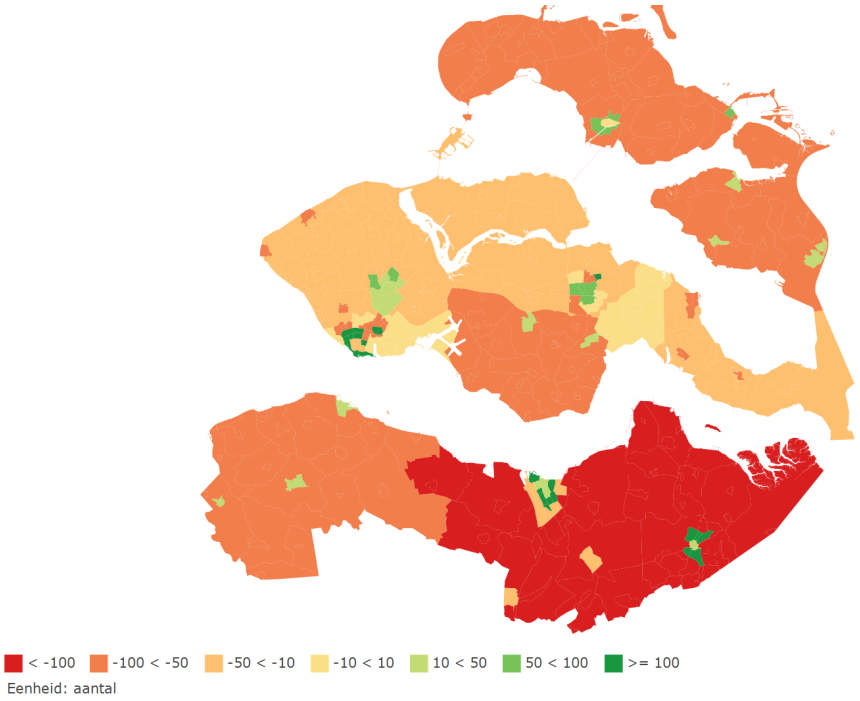


Voor het jaar 2016 zijn de verhuisbewegingen tussen meer en minder stedelijke buurten in Zeeland uitgezocht en in kaart gebracht. De verhuisbewegingenkaart laat duidelijk 'leegloop' van het Zeeuwse platteland zien, met name in Zeeuws-Vlaanderen en de trek naar de meer stedelijke buurten en grotere dorpen. De Zeeuwse steden zijn in trek bij de personen die binnen Zeeland van huis wisselen. Vooral jongeren (15-25 jaar) en ouderen (65-plussers) trekken naar de stad. Dit resultaat komt in grote lijnen overeen met eerder beschreven verhuisbewegingen in Zeeland[32].

Ook de andere leeftijdsgroepen blijken vaker te kiezen voor een meer stedelijke omgeving, waarbij vooral onder 25-45 jarigen en 45-65 jarigen de (nieuwbouw-) gebieden rond het centrum in trek zijn. Daarnaast zijn de minder stedelijke gebieden rond de A58 in trek bij de 25-45 jarigen en geldt dit in mindere mate ook voor de 45-65 jarigen. De niet-stedelijke gebieden van de gemeente Veere, de gemeente Borsele en de gemeente Goes kunnen eveneens op enige populariteit rekenen bij de middelbare leeftijdsgroepen.

32. Smit, A. et. al. (2011) Zeeuwse verhuisatlas deel 1: verhuizen, cijfers tot in wijken en kernen! Middelburg: Scoop.

Figuur 42: Saldo van verhuisbewegingen tussen woonmilieus binnen Zeeland in 2016. Bron: CBS Microdata

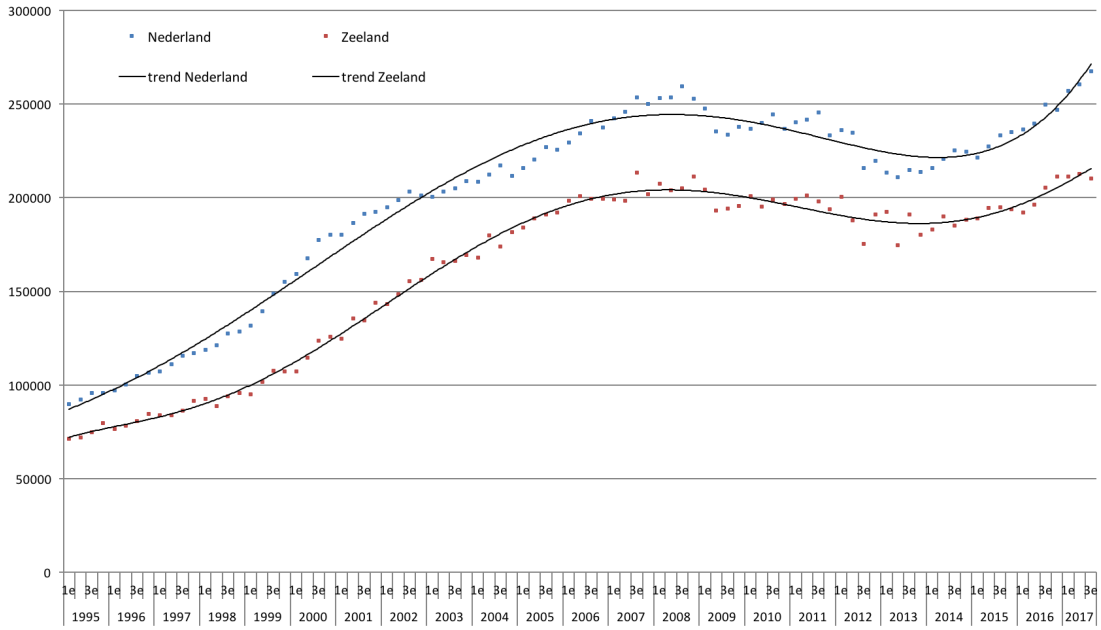


In het bevolkingsonderzoek van de Staat van Zeeland is gevraagd naar woonwensen. Van de Zeeuwen die aangeven binnen twee jaar te willen verhuizen, geeft een ruime meerderheid aan van woonmilieu te willen veranderen. Van hen zegt 72% dat zij meer stedelijk willen wonen. De verstedelijkingstendens in Zeeland wordt daarmee ook nadrukkelijk vraaggestuurd.

Woningmarkt

In 2008 kreeg de woningmarkt in Nederland een grote klap te verwerken. De zeepbel van almaar stijgende huizenprijzen klapte. Mensen kregen hun huizen steeds moeilijker verkocht. De prijzen daalden. In 2013 vond er een kentering plaats en stegen de huizenprijzen weer. In 2017 is de woningmarkt in Nederland de crisis volledig te boven. De prijzen stijgen in sommige gebieden tot recordhoogte. Ook in Zeeland is de verhuisdynamiek weer bijna op het niveau van 2008. Er worden weer meer huizen verkocht en de verhuisgeneigdheid neemt weer toe.

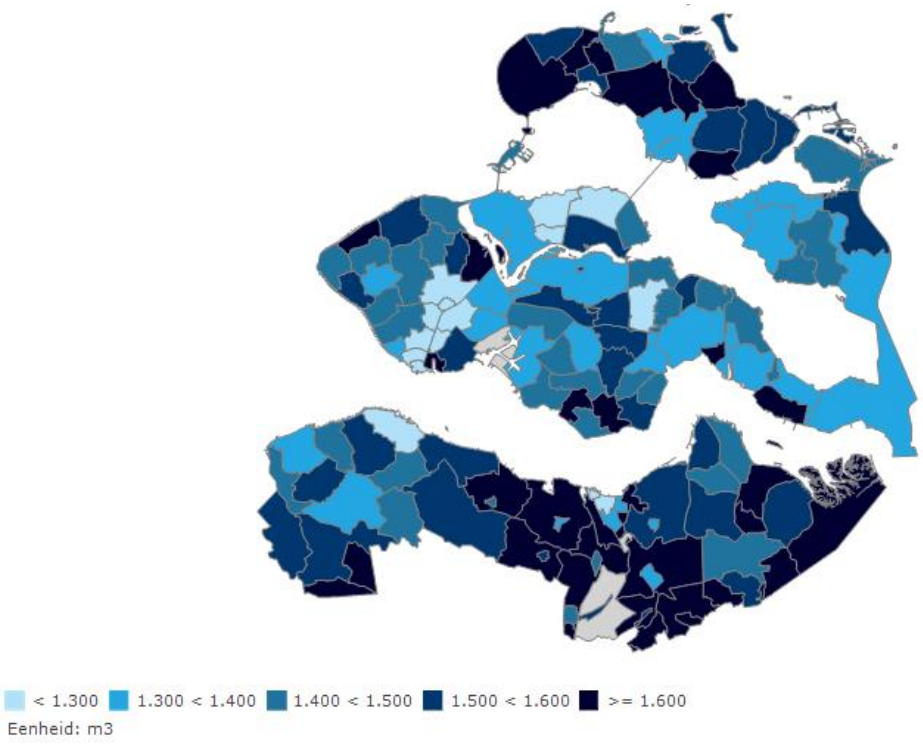
Figuur 43: Gemiddelde verkoopprijs bestaande woningen



De Zeeuwse woningmarkt wijkt echter behoorlijk af. Dat heeft te maken met de perifere geografische ligging, de geringe mate van stedelijkheid, de vergrijsde bevolkingssamenstelling, het relatief geringe carrièreperspectief voor hoger opgeleide jongeren en de ontwikkelingen in mobiliteit en bereisbaarheid naar grote steden om ons heen. Ook het beleid dat inzet op de scheiding van wonen en zorg heeft door de vergrijzing groot effect op de Zeeuwse woningmarkt.
De gemiddelde verkoopprijs van huizen in Zeeland is in het derde kwartaal van 2017 gedaald. Dat is tegen de landelijke trend in waar de gemiddelde huizenprijs steeg tot een recordhoogte van ruim 276.000 euro. Het verschil tussen Zeeland en Nederland is inmiddels ruim meer dan een halve ton (€57.113). De langjarige trend in Zeeland is weliswaar nog positief, maar de kloof met de landelijke trend begint wel behoorlijk groot te worden.

Woningkwaliteit en duurzaamheid
Een woning in Zeeland is volgens de WOZ-waardebepaling gemiddeld 190.000 euro waard. Dat is 26.000 euro onder het landelijk gemiddelde. Er zijn relatief veel (goedkope) koopwoningen, eengezinswoningen en veel woningen zijn gebouwd in de naoorlogse periode tot 1969[33]. Er is na 1990 relatief weinig nieuwbouw gepleegd in Zeeland. Vanuit het oogpunt van duurzaamheid ligt er een grote en vooral ingewikkelde opgave voor Zeeland. Voor het halen van het klimaatakkoord van Parijs is volgens de taskforce bouwagenda een revolutie in de bouwwereld nodig[34]. Het vraagt om slimmer bouwen en opschalen van de woningbouw. Gezien de veel grotere druk op de woningmarkt in de meer stedelijke delen van Nederland, de beperkte groei van het aantal huishoudens in Zeeland en het grote aandeel particuliere woningen, levert dat een complexe opgave op. Een door vraag gedreven ontwikkeling zal hand in hand moeten gaan met een herstructureringsbeleid van de bestaande woningvoorraad. Vraag naar nieuwbouwwoningen is er altijd, maar de vraaguitval aan de onderkant van de markt wordt niet vanzelf door de markt opgelost.

Figuur 44: Gemiddeld aardgasverbruik in 2016. Bron: CBS



De taskforce bouwagenda geeft aan dat er tot 2030 in Nederland 350.000 verouderde woningen moeten worden vervangen. Dat moeten woningen worden die energieneutraal zijn en geen aardgas verbruiken. Het gemiddeld aardgasverbruik in Nederland ligt op 1300 m3 per woning. Er zijn weinig wijken in Zeeland die onder dit gemiddelde zitten. Het meeste aardgasverbruik zien we in de delen van Zeeland waar de huishoudensgroei juist het laagst is en de vergrijzing het sterkst. Dit betekent dat de transitie gepaard zou moeten gaan met een vermindering van de woningvoorraad in delen van Zeeland en nieuwbouw/verbouw in andere delen.

33. Van der Wouw D. (2017) Wonen in Zeeland; analyse van de Zeeuwse woningmarkt. ZB| Planbureau, Middelburg.
34. Taskforce Bouwagenda (2017) De Bouwagenda. Bouwen aan de kwaliteit van leven

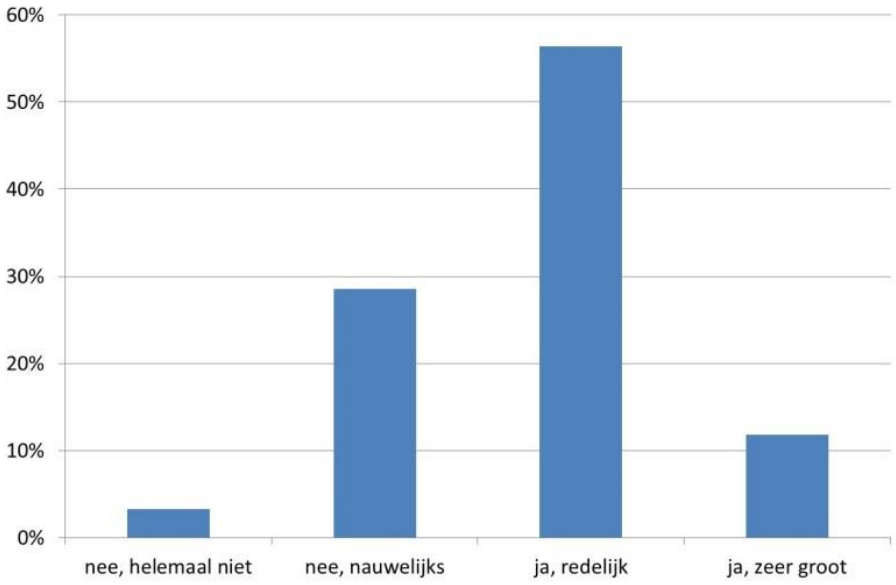
Klimaatbewustzijn

De conclusie van wetenschappelijk onderzoek dat het klimaat aan het veranderen is als gevolg van menselijk handelen wordt inmiddels breed gedeeld. Het klimaatakkoord van Parijs heeft veel bijgedragen om dat bewustzijn te bevorderen en de wil om er ook daadwerkelijk iets aan te doen. Toch is het bewustzijn en risicoperceptie alsook het draagvlak voor maatregelen om dit tegen te gaan, niet overal even groot. Er komt steeds meer onderzoek beschikbaar dat ingaat op de mate van bewustzijn en draagvlak voor maatregelen en de achtergrondkenmerken die daar mee samenhangen. Dit helpt communicatie en beleidsprofessionals als het gaat om het kiezen van de juiste insteek bij het communiceren en het ontwikkelen van beleid op dit thema.

Vrijwel alle Zeeuwen weten wel iets over klimaatverandering. Ongeveer de helft van de bevolking denkt dat klimaatverandering zowel menselijke als natuurlijke oorzaken heeft. Iets minder dan de helft dat het uitsluitend door menselijk handelen wordt veroorzaakt. Slechts een klein deel (7%) denkt dat klimaatverandering uitsluitend natuurlijke oorzaken heeft.

Opvallend is dat een groot deel van de Zeeuwen (68%) de klimaatverandering als een redelijke of zeer grote bedreiging ziet voor henzelf of hun naasten. De mate waarin mensen dit als risico ervaren, verschilt duidelijk naar leeftijdscategorie, opleidingsniveau, religie en stedelijkheid. Onder de categorie 30-59 jaar ligt de risicoperceptie het hoogst (72%) en onder de categorie 80-plus het laagst (51%). Naarmate men hoger is opgeleid, ervaart een groter deel risico's voor henzelf of hun naasten. Onder bevindelijk gereformeerden is de risicobeleving duidelijk lager dan gemiddeld (55%). In zeer sterk en sterk stedelijke gebieden zijn naar verhouding meer mensen bezorgd over de risico's van klimaatverandering.

Figuur 45: Klimaatverandering een bedreiging voor uzelf en uw naasten, 2017. Bron: SvZ



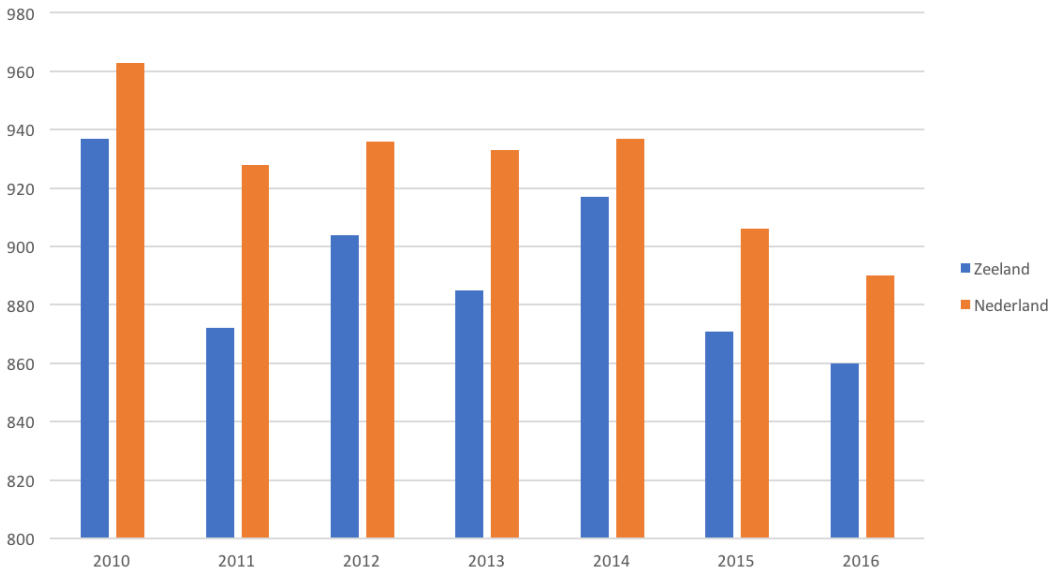
Deze risicoperceptie is veel lager onder mensen die alleen natuurlijke oorzaken aangeven: van hen denkt maar 18% dat klimaatverandering een bedreiging vormt voor henzelf of hun naasten.

Verplaatsen

Dagpaden

Mensen hebben een beperkte dagelijkse actieradius. Door internet en snel vervoer is die actieradius behoorlijk op te rekken. Zeker bij eenmalige of tijdelijke activiteiten zijn mensen bereid om verder of langer te reizen, maar regulier meer dan enkele uren per dag reizen is voor velen een te grote opgave. Zoekgedrag van mensen naar een school, een baan, een sportclub etc. start met een bereikbaarheidsbepaling. Zeeuwen blijken ook nog eens vrij honkvast te zijn. Dan is het erg gemakkelijk als je de voorzieningen voor jezelf en je gezin, het werk etc. op bereikbare afstand hebt.

Figuur 46: Verplaatsingen per person per jaar. Bron: CBS



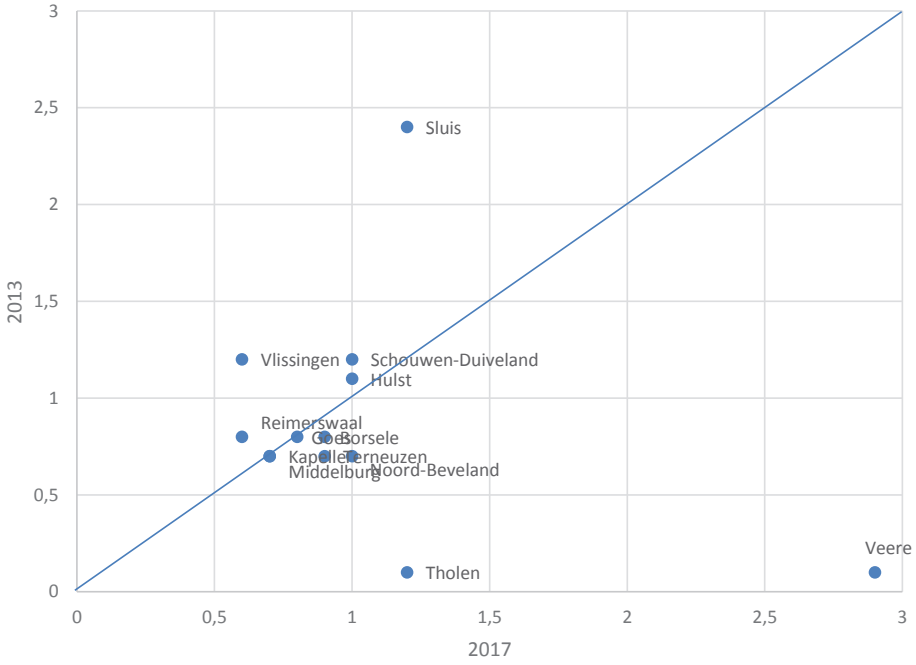
In 2016 heeft een inwoner van Zeeland volgens het CBS gemiddeld 300 uur gereisd en 10.400 km afgelegd. Een Zeeuw reist in vergelijking met de gemiddelde Nederlander minder vaak, legt per rit iets meer kilometers af, maar doet daar beduidend minder lang over. De Zeeuw is per dag 52 minuten onderweg, Nederlanders bijna een uur. Op jaarbasis is de Zeeuw 46 uur minder onderweg. Het is vooral het woon-werkverkeer waar Zeeuwen minder voor reizen, minder kilometers voor afleggen en veel minder tijd mee kwijt zijn.

De werkende Nederlander legt dagelijks van en naar het werk gemiddeld 8,8 kilometer af in ruim 13 minuten, terwijl Zeeuwen er 9 minuten mee kwijt zijn en dan 7,3 km gereisd hebben. Ritten die in de ochtendspits starten, duren voor de Zeeuwen 20% korter dan gemiddeld in Nederland, terwijl de Zeeuw dan wel 11% meer afstand weet af te leggen. Om op visite te gaan of om ergens te gaan logeren, reist een Zeeuw gemiddeld 1 km per dag meer dan de gemiddelde Nederlander, voor het doen van boodschappen is dat zelfs 2 km meer. Ondanks de grotere afstanden tussen woon- en werkgemeenten waar de Zeeuwen mee te maken hebben, weten ze de reistijd en de af te leggen afstanden sterk te beperken. Zo bezien wonen Zeeuwen dus relatief dicht bij hun werk en reizen er zonder veel last van files heen. Maar ze moeten verder reizen voor hun voorzieningen en voor bezoek aan familie en vrienden.

Kinderopvang

Als je werkt en kleine kinderen hebt is het gemakkelijk wanneer je ze dicht bij huis naar de opvang kunt brengen. In Nederland woonde je in 2009 gemiddeld 1.200 meter van het dichtstbijzijnde kinderdagverblijf vandaan. In 2016 is die afstand verminderd tot 800 meter. Kinderopvang is voor de gemiddelde Nederlander dus meer thuisnabij geworden. Ook in Zeeland ging de afstand fors omlaag, van 1.700 meter in 2009 naar 1.000 meter in 2016. Daarmee is voor de Zeeuw de kinderopvang dichterbij huis dan in de Noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe. Flevoland en Limburg hebben dezelfde gemiddelde afstand, in de andere provincies is de kinderopvang gemiddeld minder dan een kilometer van iedereen vandaan. Niet overal in Zeeland is de kinderopvang dichterbij gekomen. Tussen 2013 en 2016 is de afstand voor inwoners van met name Tholen en Veere fors toegenomen, terwijl men in de gemeente Sluis en Vlissingen wel de kinderopvang meer thuisnabij heeft gekregen.

Figuur 47: Gemiddelde afstand tot kinderopvang. Bon: CBS



Voorzieningengebruik over de grens

Landsgrenzen vormen voor de inwoners van Zeeuws-Vlaanderen steeds minder een obstakel bij voorzieningen. Vooral in de grensdorpen is het voorzieningengebruik over de grens sterk toegenomen ten opzichte van 2013. Van de inwoners van de grensdorpen die van kinderopvang gebruik maken, doet een op de vijf dat inmiddels in België. Ook voor de bibliotheek en het basisonderwijs kiest men er veelvuldig voor om de landsgrens over te steken. Voor zorgvoorzieningen als de huisarts en apotheek kiest ook al meer dan 10% voor België[35]. Alleen het doen van niet dagelijkse boodschappen over de grens is met 14% stabiel gebleven.

Was er in 2013 nog sprake van een beperkte oriëntatie op België, nu zit de gang over de grens er voor een deel van de Zeeuws-Vlamingen goed in. Het gegeven dat vanaf 2011 per jaar enkele honderden Belgen in Zeeuws-Vlaanderen zijn komen wonen, zal hier ongetwijfeld mee te maken hebben. Voor 36% van de inwoners van Zeeuws-Vlaanderen die in België hun opleiding hebben genoten is het winkelen over de grens gebruikelijk. 60% van hen stuurt daar de kinderen naar de basisschool.

Tabel 2: Voorzieningengebruik over de grens. (Bron: SvZ 2017)

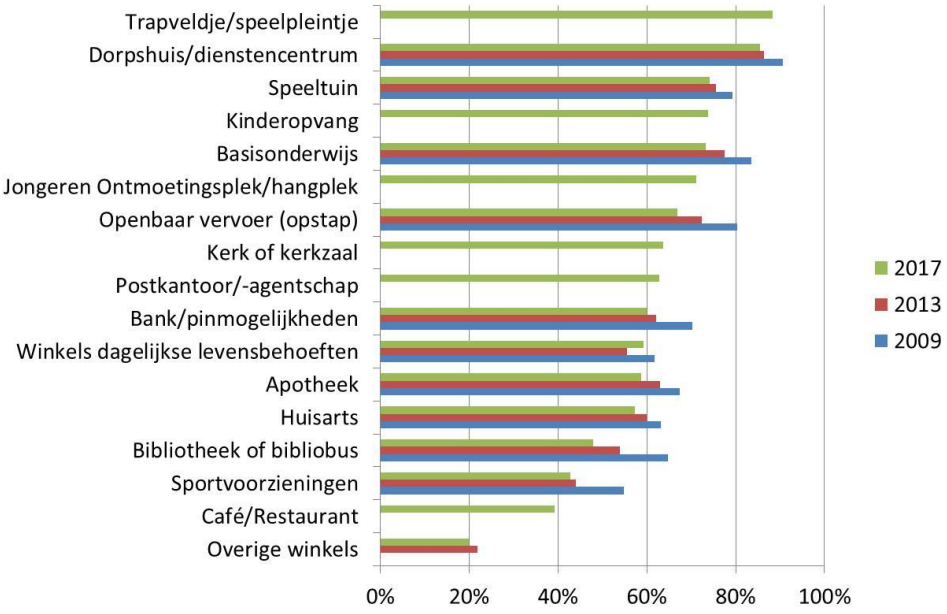
Inwoner bezoekt de voorziening meestal in België (%)	**Zeeuws-Vlaanderen**	**Grensdorpen**
Winkels dagelijkse boodschappen	1,5	4,1
Overige winkels	8,4	14
Basisonderwijs	7,4	17,7
Kinderopvang	8	20,3
Huisarts	5,3	13,6
Apotheek	4	10,2
Sport	4,9	11,6
Bibliotheek	6,5	18,8
Pin/bank	2,3	7,5
Openbaar vervoer	2,6	9
Dorpshuis/dienstencentrum	1,3	1,1
Speeltuin	4,6	12,7
Café/restaurant	5,7	13,2

35. Er is niet gevraagd naar ziekenhuiszorg.

Voorzieningengebruik in de eigen kern

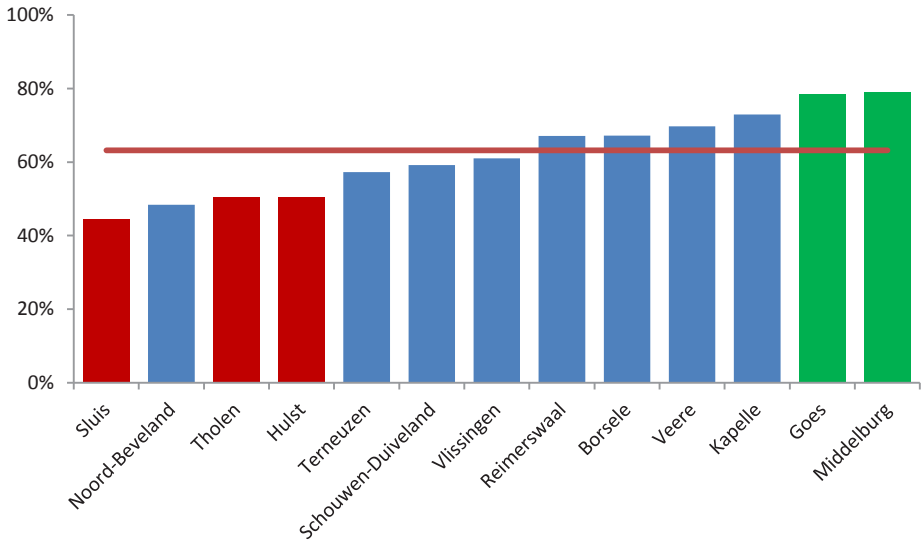
Er zit een gestage neergang in de mate waarin inwoners van Zeeland gericht zijn op de voorzieningen in hun eigen kern of wijk. Inwoners van Zeeland maken in 2017 over het algemeen weer iets minder gebruik van voorzieningen in de eigen kern of wijk dan in 2013 en 2009. Enige uitzondering is het winkelgebruik voor dagelijkse levensbehoefte. Er zijn voorzieningen waar meer dan 70% van de Zeeuwen meestal terecht kan in de eigen kern. Dat zijn een trapveldje, dorpshuis, speeltuin, kinderopvang, basisonderwijs en de jongerenontmoetingsplek. Voor de huisarts, apotheek, winkels dagelijkse levensbehoefte, bank/ pinmogelijkheden, postkantoor/postagentschap, kerk/kerkzaal en de opstapplaats voor het openbaar vervoer is de kern of de wijk voor de meerderheid van de Zeeuwen aanwezig en wordt door hen gebruikt. Een meerderheid van de Zeeuwen gebruikt winkels voor niet dagelijkse levensbehoeften, een café/restaurant, een sportvoorziening en de bibliotheek/ bibliobus buiten de eigen woonkern of woonwijk. Vrijwel al deze voorzieningen gebruikt meer dan 80% in de eigen gemeente. Uitzondering is het overig winkelgebruik. Shoppen doet 30% van de Zeeuwsen meestal buiten de eigen gemeente.

Figuur 48: Gebruik voorzieningen in eigen kern. Bron: SvZ



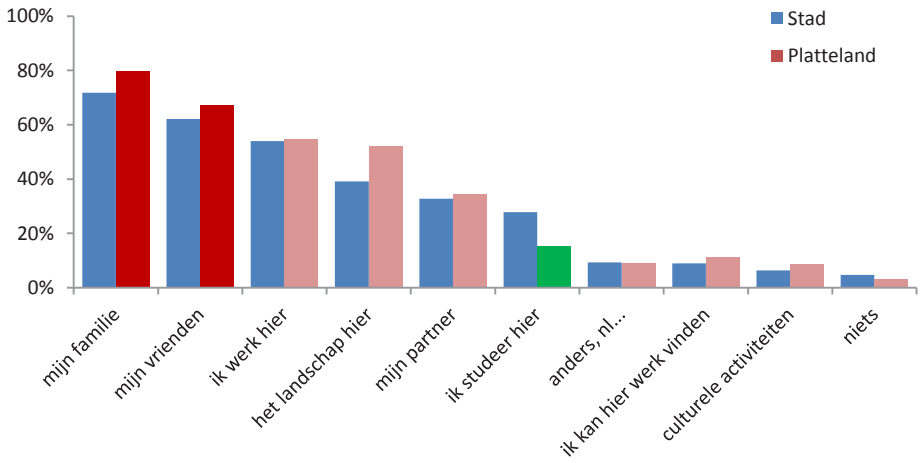
In de Jeugdmonitor Zeeland is naar de tevredenheid van jongeren met de voorzieningen in hun woonomgeving gevraagd. Bijna twee derde van de jongeren in Zeeland is daar tevreden mee. Het meest tevreden zijn de jongeren in Goes en Middelburg. In Zeeuws-Vlaanderen en vooral in Sluis en Hulst heerst meer ontevredenheid over de voorzieningen.

Figuur 49: Tevredenheid van Zeeuwse jongeren 21-23 jaar met voorzieningen in hun woonomgeving. Bron: Jeugdmonitor Zeeland 2016



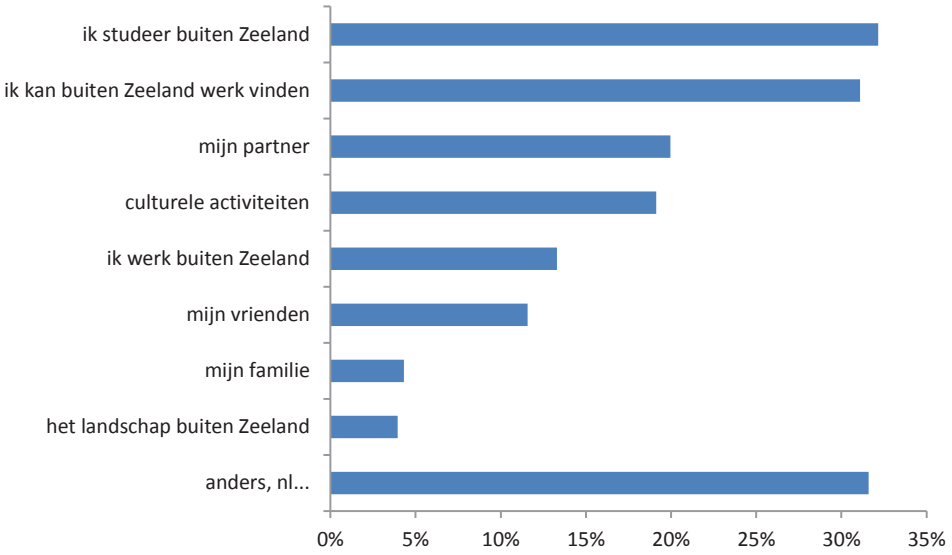
Zeeland is voor jongeren vooral aantrekkelijk vanwege de aanwezigheid van familie en vrienden. Ook het landschap maakt Zeeland voor hen aantrekkelijk. Dat geldt meer voor de plattelandsjongeren dan de jongeren die in de steden wonen. Voor de jonge stedelingen is het vaker het studeren dat hen aan Zeeland bindt.

Figuur 50: Wat maakt Zeeland aantrekkelijk volgens de jongeren 21-23 jaar. Bron: Jeugdmonitor Zeeland



Iets meer dan een derde deel van de jongeren heeft plannen om te verhuizen. Als ze naar een woonstek buiten Zeeland wil verhuizen, is dat om redenen van werk of studie. Ook een partner of het culturele klimaat is een reden om Zeeland te willen verlaten.

Figuur 51: Redenen van jongeren om Zeeland te willen verlaten. Bron: Jeugdmonitor Zeeland



Mobiliteitsprofielen

Op basis van de aangegeven manier waarop inwoners van Zeeland meestal reizen zijn mobiliteitsprofielen samengesteld[36]. De auto is in Zeeland het favoriete vervoermiddel. Vier van de vijf Zeeuwen verplaatst zich vrijwel altijd met de auto. Opmerkelijk is de revival van het openbaar vervoer. Ondanks het succes van de E-bike en de versobering van de busdienstregeling in de kleine dorpen, zit het gebruik van het openbaar vervoer in de lift. Dreigde het ov-gebruik in 2013 bijna compleet weg te zakken, inmiddels is weer 10% van de Zeeuwen een reguliere ov-gebruiker.

36. Smit A. , H. Braat, N. Out en P. Van Kooten (2013) Mobiliteit en bereikbaarheid; Themarapport Sociale Staat van Zeeland. Scoop, Middelburg.

Het zijn vooral de jongeren onder de 25 jaar die nu meer gebruikmaken van het openbaar vervoer. Van alle reguliere ov-gebruikers vormen zij met 54% de meerderheid van bus-, trein- en bootreizigers. Het lijkt er op dat de mogelijkheid die Mbo-ers hebben gekregen om gratis met het openbaar vervoer te reizen, gezorgd heeft voor deze forse toename van reguliere ov-gebruikers.

Tabel 3: Mobiliteitsprofielen inwoners van Zeeland (%). Bron: SvZ

	2009	2013	2017
Automobilist	80	82	79
Fietser	8	10	8
OV-gebruiker	8	3	10
Niet mobiel	4	5	3

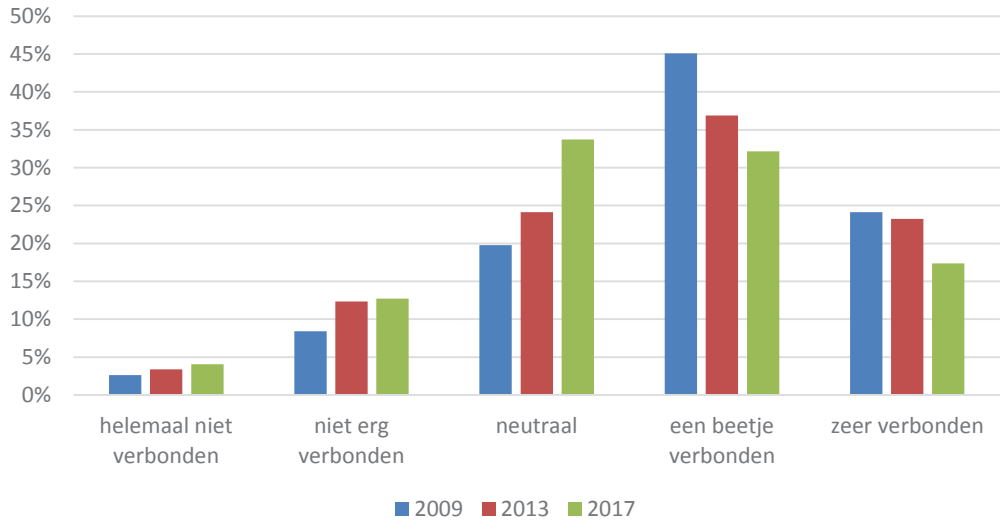
De concentratie van opleidingen in Zeeland noopt jongeren ook om verder te reizen en zonder auto zijn zij veelal veroordeeld tot het openbaar vervoer. Dat vervoer laat hen toch vaker in de steek. Onder de Mbo-studenten in Zeeland heerst een structureel vervoersprobleem[37]. De helft van hen geeft aan regelmatig voorzieningen niet te kunnen bereiken. Men is dus wel een reguliere ov-gebruiker, maar komt vaker niet (op tijd) daar waar men wil of moet zijn.
Ouderen zijn mobieler geworden. Ondanks de vergrijzing is het aandeel van de mensen die niet mobiel zijn de afgelopen jaren gedaald.

Beleven

Tevredenheid met woning en woonomgeving

Wanneer mensen tevreden zijn met hun eigen woning en woonomgeving zijn zij vrijwel altijd ook tevreden met hun leven[38]. Het gaat daarbij volgens onderzoek van het CBS vooral over de binding met de omgeving, oftewel de sociale cohesie. Uit dit landelijke onderzoek blijkt dat de binding met de buurt een belangrijkere factor is voor tevredenheid met het leven dan de tevredenheid met de woning.
In het bevolkingsonderzoek van de Staat van Zeeland is eveneens gevraagd naar binding met de buurt. De mate waarin Zeeuwen zich verbonden voelen met hun woonomgeving is sterk afgenomen sinds 2009. Naar de tevredenheid met het leven is in het Zeeuwse onderzoek niet gevraagd. Wel naar de tevredenheid met de woning. Ook die is afgenomen.

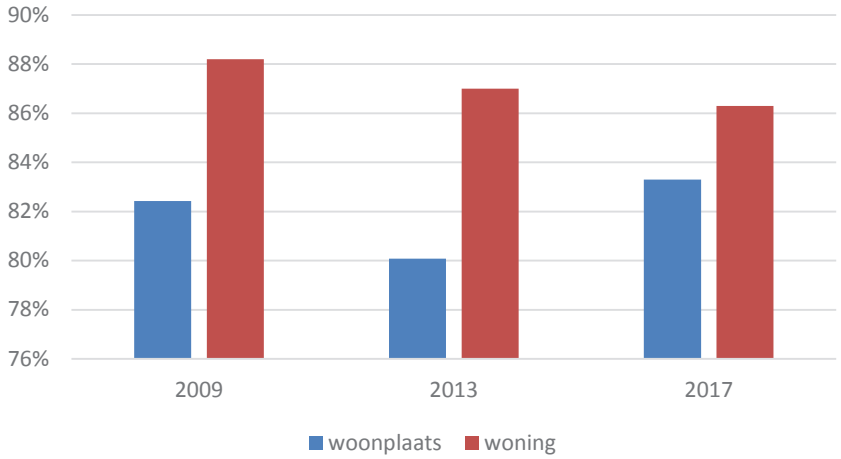
Figuur 52: Gevoel van verbondenheid met de eigen woonkern of wijk. Bron: SvZ



37. *De Cuyper, R. (2016) Onderzoek naar vervoersarmoede: Bevindingen van studenten van het MBO. ZB| Planbureau: Middelburg. https://www.dezb.nl/dam/planbureau/bestanden/publicaties/2017/vervoersarmoede-mbo-studenten.pdf*
38. *https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/01/tevredener-met-het-leven-bij-sterkere-binding-met-buurt*

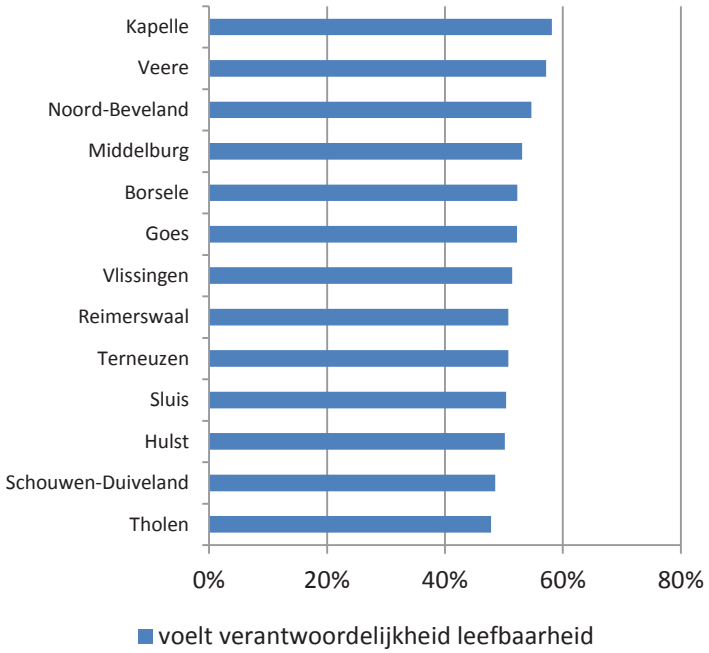
De verbondenheid met de eigen wijk of kern, het oordeel over de eigen woning en de algemene tevredenheid met de kern of wijk als woonplaats hangen sterk met elkaar samen, maar zijn niet hetzelfde. De ervaren leefbaarheid is tussen 2009 en 2013 afgenomen, maar in 2017 juist weer toegenomen. Mogelijk is voor meer mensen de sociale verbondenheid minder belangrijk geworden in het totaaloordeel over de leefbaarheid. De relatie tussen de ervaren leefbaarheid en of men zich in de wijk thuis voelt is ook veel sterker dan die met het hebben van veel contact met andere kern- of wijkbewoners.

Figuur 53: Tevreden met kern of wijk als woonplaats/tevreden met woning. Bron : SvZ



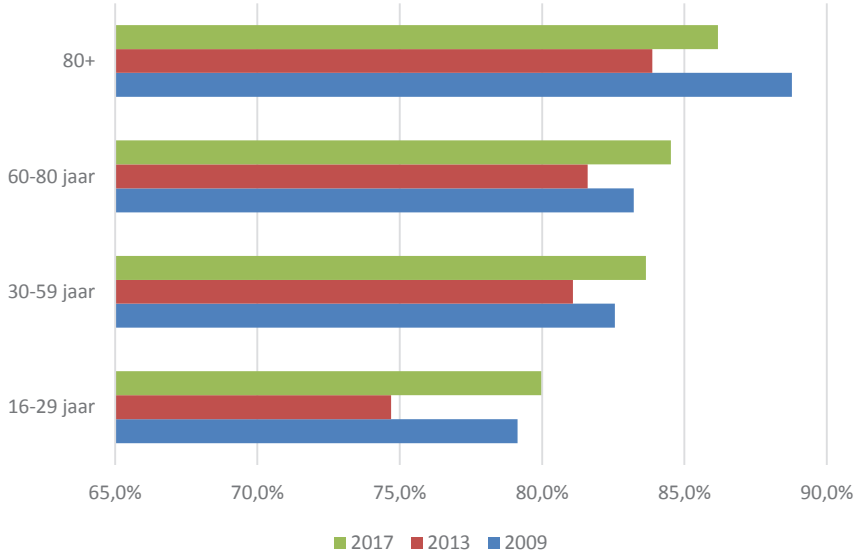
Van de inwoners van Zeeland voelt 52% zich verantwoordelijk voor de leefbaarheid van de eigen kern of wijk. Dat is beduidend meer dan in 2013 (41%) en 2009 (45%). Dat verantwoordelijkheidsgevoel is het sterkst in Kapelle en het minst in Tholen. Ook de Zeeuws-Vlaamse gemeenten en Schouwen-Duiveland scoren relatief laag.

Figuur 54: Voelt zich verantwoordelijk voor de leefbaarheid in de eigen kern of wijk in 2017. Bron: SvZ



Inwoners van Zeeland zijn over het algemeen zeer tevreden met hun woning en woonomgeving. Ouderen zijn vaker tevreden dan jongeren. Dat is verklaarbaar. Jongeren zijn nog in de oriëntatiefase van hun leven, terwijl ouderen vaker 'hun plek' gevonden hebben.

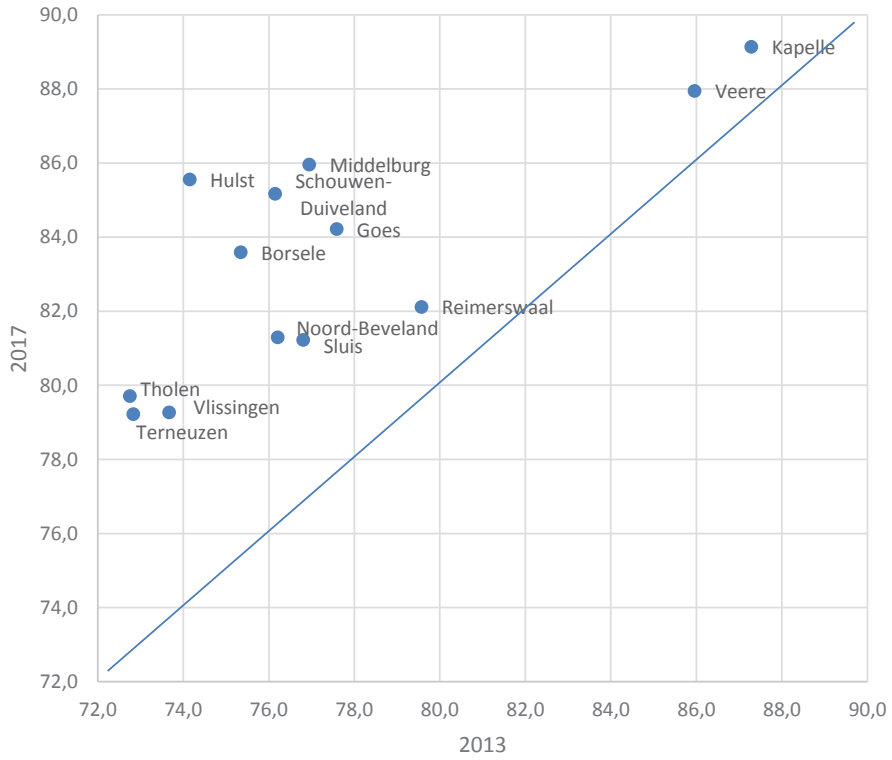
Figuur 55: Tevredenheid met kern/wijk als woonplaats naar levensfase. Bron: SvZ



In 2013 is de tevredenheid met de kern als woonplaats sterk teruggelopen ten opzichte van 2009. Met name de ouderen en de jongeren toonden zich minder tevreden. In 2017 zien we een forse beweging de andere kant op. Vooral de vooruitgang bij de oudste levensfase is opmerkelijk. Meer dan 85% van de 80-plussers geeft nu aan tevreden te zijn met hun kern of wijk als woonplaats. Dat is nog wel iets minder dan in 2013.

Het aandeel inwoners van Zeeland dat tevreden is met de kern/wijk als woonplaats is in alle gemeenten in 2017 toegenomen ten opzichte van 2013. In Kapelle en Veere is die toename het geringst, maar de inwoners van die gemeenten waren in 2013 ook al heel erg tevreden. Hulst maakt de grootste sprong. In Tholen, Terneuzen en Vlissingen wonen relatief de meeste inwoners die niet helemaal tevreden zijn met hun woonplaats.

Figuur 56: Tevredenheid met kern/wijk als woonplaats naar gemeente



Veiligheid

Een belangrijk deel van hoe mensen hun omgeving ervaren wordt bepaald door de mate van veiligheid van deze omgeving. Zeeland is volgens de landelijke veiligheidsmonitor over het algemeen een van de meer veilige woonomgevingen[39].

Iets meer dan een op de vijf inwoners van Zeeland heeft in 2016 contact gehad met de politie in de eigen gemeente en er wordt ook relatief weinig melding gemaakt van verdachte situaties. Veiligheid is een basisbehoefte voor iedereen en een belangrijk thema voor burgers en bestuurders. Het is echter geen eenduidig thema, want de veiligheid zoals die uit politieregistraties blijkt en de door burgers beleefde veiligheid lopen soms uit de pas. Veilig zijn (objectief) betekent niet altijd dat men zich ook veilig voelt (subjectief).

Geregistreerde misdrijven

In 2009 werden in Zeeland 23.985 misdrijven geregistreerd. In 2012 is dat gedaald naar 20.935 en in 2016 volgens voorlopige cijfers van het CBS wederom gedaald naar 15.520. Van alle soorten misdrijven zijn er minder geregistreerd. Van de veel voorkomende misdrijven daalde het aantal vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde en gezag het meest.

Tabel 4: Geregistreerde misdrijven in Zeeland. Bron: CBS

	2012	2016*
totaal	20935	15520
1 Vermogensmisdrijven	10615	8220
2 Vernielingen, misdr.openb.orde/gezag	3820	2545
3 Gewelds- en seksuele misdrijven	2570	1845
4 Misdrijven WvSr (overig)	220	195
5 Verkeersmisdrijven	3015	2250
6 Drugsmisdrijven	360	295
7 (Vuur)wapenmisdrijven	160	85
9 Misdrijven overige wetten	180	80

* Voorlopige cijfers

Het blijkt dat van alle Nederlanders slachtoffers van een misdrijf in Zeeland dit het vaakst melden bij de politie. Indien het gaat om aangifte te doen van een misdrijf, zijn de inwoners van Zeeland meer terughoudend. Na de provincie Groningen doen Zeeuwen het minst vaak aangifte[40].

Veiligheidsbeleving in het algemeen en in de eigen kern of wijk

De terugloop in aantallen geregistreerde misdrijven toont zich ook in de veiligheidsbeleving. Zeeuwen voelden zich in 2016 beduidend veiliger dan in 2013. En van alle provincies voelen de inwoners van Zeeland zich het veiligst. Slechts 27,8% voelt zich wel eens of vaak onveilig in het algemeen, terwijl dat landelijk 36,3% is. In de eigen buurt voelt 14,3% zich wel eens onveilig. Alleen de Friezen voelen zich veiliger in hun eigen buurt.

In zijn algemeenheid geldt dus dat de objectief veiligere omgeving van Zeeland samengaat met een groter veiligheidsgevoel bij de inwoners. De afname in geregistreerde misdrijven in Zeeland, laat echter geen overeenkomstige afname in de onveiligheidsbeleving zien in het bevolkingsonderzoek van de Staat van Zeeland. 79% van de Zeeuwen geeft aan zich in het algemeen zelden of nooit onveilig te voelen, een percentage dat vrijwel niet veranderd is sinds 2009. Het percentage Zeeuwen dat aangeeft zich in de eigen kern of wijk zelden of nooit onveilig te voelen is wel gestegen van 83% in 2013 naar 86% in 2017.

39. http://www.veiligheidsmonitor.nl/dsresource?objectid=885
40. Veiligheidsmonitor 2016.

Tabel 5: Gevoelens van onveiligheid (%). Bron: CBS

	Nederland		Zeeland	
	2013	**2016**	**2013**	**2016**
Voelt zich wel eens onveilig in het algemeen	36,7	34,7	31,2	27,0
Voelt zich vaak onveilig in het algemeen	1,9	1,6	1,6	0,8
Voelt zich wel eens onveilig in de buurt	18,8	16,4	14,4	13,3
Voelt zich vaak onveilig in de buurt	1,8	1,5	1,1	1,0

SOCIAAL
Zorgen, participeren, bewegen

Al ruim 25 jaar stuurt de landelijke overheid er op aan om de maatschappelijke participatie te versterken en mensen minder afhankelijk te laten zijn van de verzorgingsstaat[41]. Er vinden in die periode allerlei verschuivingen in verantwoordelijkheden plaats van rijk naar gemeenten en de burger. Dat zien we bijvoorbeeld terug in de gezondheidszorg, waar de nadruk sterk is komen te liggen op zelfhulp en hulp van de omgeving in plaats van professionals. De vangnetfunctie voor mensen die sociaal in de problemen zijn geraakt is vrijwel geheel verschoven naar gemeenten (participatiewet, wet op de jeugdzorg, WMO). Gemeenten roepen om hun taken goed te kunnen uitvoeren steeds vaker gezamenlijke regelingen in het leven om het met elkaar op regionaal niveau goed geregeld te krijgen[42]. De verschuiving in maatschappelijke taken van rijk naar gemeenten heeft echter niet gezorgd voor een grotere deelname van burgers aan de lokale politiek[43]. De opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 was in Zeeland met 59% wel het hoogst van alle provincies[44].

Zorgen

De Nederlandse bevolking blijft volgens de nieuwste prognose van het CBS de komende decennia groeien, tot ruim 18,4 miljoen inwoners in 2060. Naast de toename van mensen met een migratieachtergrond is er vooral een toename van ouderen. En de ouderen worden ook nog eens steeds ouder. De verwachting is dat dan een 65-jarige nog een kwart eeuw leven voor de boeg heeft. Nu is dat nog ongeveer 20 jaar. De periode na de werkzame leeftijd is er een die zich in het begin meestal nog zal kenmerken door een actief leven, maar als de gezondheid begint af te nemen gaat dat over in een periode van (intensieve) zorg. Zorg krijgen en zorg verlenen wordt daarmee een steeds belangrijker onderdeel van de samenleving.

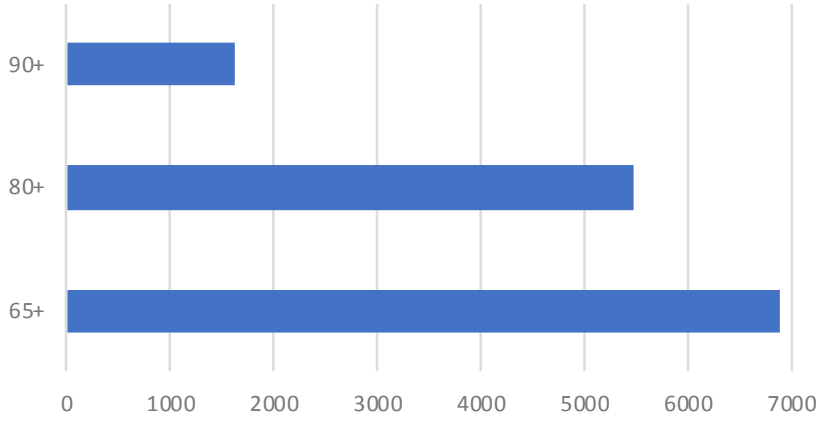
Gezond zijn en (zo lang mogelijk) gezond blijven wordt daarmee ook een steeds belangrijker thema en genereert een hele industrie die gericht is op gezond eten, gezond bewegen en gezonde levenspatronen. Gezondheid wordt niet meer zozeer gezien als de afwezigheid van ziekte of beperkingen, maar het vermogen om je aan te passen en een eigen regie te voeren, in het licht van de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven[45]. Deze definitie benadrukt de veerkracht van mensen. In een dynamische, op veerkracht gerichte benadering kunnen mensen met een ziekte leren omgaan en daarnaast toch nog behoorlijk gezond in het leven staan. Mensen kunnen -naast dat zij een ziekte hebben- dus gezond zijn.

41. *Bijl R. et. al. (2017) De sociale staat van Nederland 2017. SCP: Den Haag.*
42. *In Zeeland waren er 29 Gemeenschappelijke regelingen in 2015: https://data.overheid.nl/data/dataset/gemeenschappelijke-regelingen*
43. *Bijl R. et. al. (2017) De sociale staat van Nederland 2017. SCP: Den Haag.*
44. *Verkiezingsuitslagen.nl*
45. *Huber M., Knottnerus JA, Green L, Horst H van der, Jadad AJ, Kromhout D, et al. How should we define health? BMJ. 2011;343(4163):235–7.*

Zeeland is de meest vergrijsde provincie van Nederland die de komende jaren nog verder zal vergrijzen. De zorgsector heeft in de achterliggende periode grote veranderingen doorgemaakt. Veel instellingszorg is vervangen door zorg in de eigen omgeving. Het scheiden van zorg en wonen is verder doorgevoerd en de zorg gaat van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat'. Professionals in zorg en welzijn moeten blijven leren om mee te kunnen bewegen met de ontwikkelingen die elkaar in rap tempo opvolgen.

Ook op het terrein van eerstelijnszorg en ziekenhuiszorg hebben zich belangrijke ontwikkelingen voltrokken. Specialistische zorg wordt vaker buiten de muren van het 'traditionele' ziekenhuis aangeboden, zoals in behandelcentra, zorgboulevards en binnen de eerstelijns (anderhalflijns zorg). Door aangescherpte kwaliteitseisen en volumenormen per ziekenhuislocatie bij een aantal behandelingen, zijn Zeeuwse ziekenhuizen ondanks de vergrijzing vaker genoodzaakt om samen te werken met grotere ziekenhuizen in de steden rond Zeeland. Het ADRZ is inmiddels gefuseerd met het Erasmus ziekenhuis in Rotterdam en Zorgsaam heeft intensieve relaties met ziekenhuizen over de grens (Gent, Brugge).

Figuur 57: Schatting van het aantal Zeeuwse ouderen in 2017 met dementie. Bron: ZB| Planbureau



De afbouw van de verzorgingshuizen in Zeeland verloopt volgens zorgverzekeraar CZ zelfs iets sneller dan door het Ministerie van VWS werd verwacht[46]. Alleen onder de ouderen die in een verzorgingshuis zitten met geringe beperkingen (zorgzwaarte 1 en 2), blijft de afbouw wat achter bij de verwachting. De zorgverzekeraar ziet door de vergrijzing een toenemende aandacht voor ouderen met psychogeriatrische problemen. Op basis van de informatie van de Alzheimer Nederland[47] is de schatting dat ongeveer 7.000 ouderen van 65 jaar en ouder in Zeeland lijden aan dementie. De meesten daarvan zijn de 80 inmiddels gepasseerd. Onder de Zeeuwse 90-plussers zijn er 1.500 mensen met dementie. Bij een groot gedeelte van de ouderen met dementie is de diagnose daarvan (nog) niet gesteld.

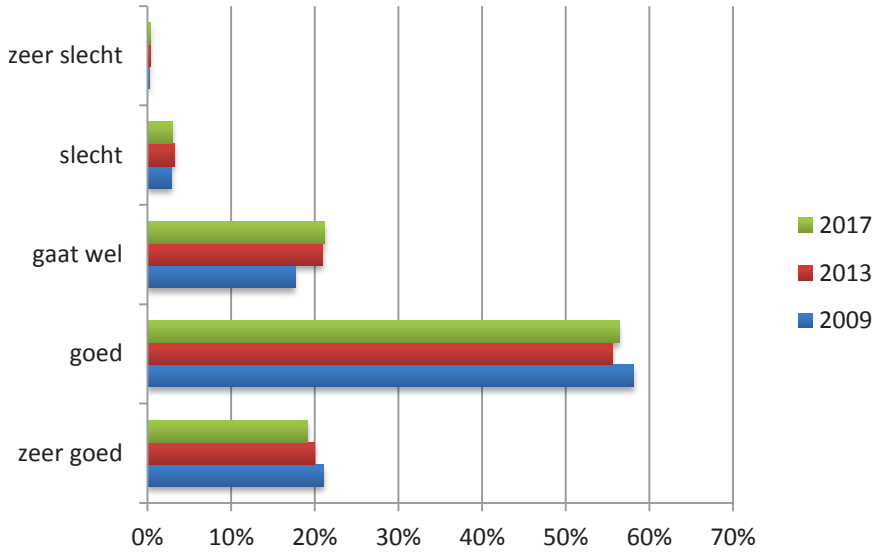
Ook in de techniek in en rondom het wonen gericht op de ondersteuningen van mensen met chronische aandoeningen zullen veranderingen optreden die een groot effect hebben op hoe de zorg voor de ouderen wordt georganiseerd. In het Zorgpact Zeeland[48] waar overheden, zorgsector en onderwijs hun ambities voor de komende tijd hebben neergelegd, wordt ervan uitgegaan dat in 7 tot 17 jaar 80 procent van de routineklussen volledig op technologie zullen drijven.

Ervaren gezondheid

Driekwart van de inwoners van Zeeland van 15 jaar en ouder ervaart de eigen gezondheid als (zeer) goed. Dat is minder dan in 2009 en 2013. De trend is dat steeds minder mensen hun eigen gezondheid als zeer goed bestempelen. In 2013 antwoordt men vaker dan in 2009 "gaat wel". In 2017 verschuiven de antwoorden het meest van zeer goed naar goed.

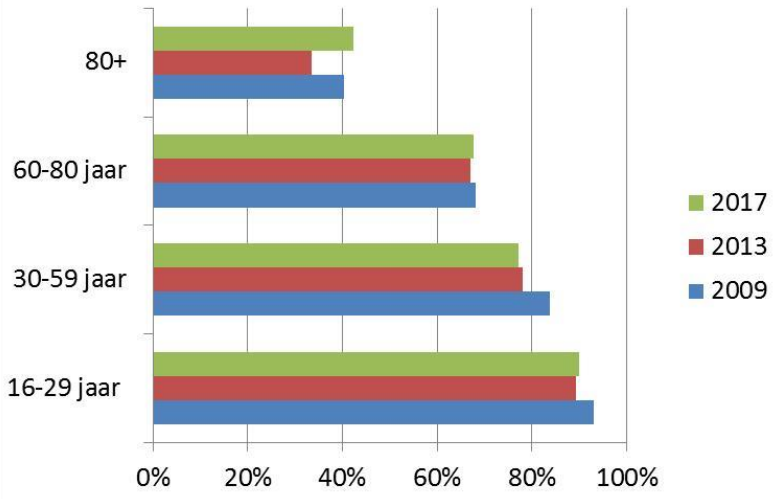
46. *https://www.cz.nl/zorgkantoor/~/media/zorgkantoor/2016/zorgaanbieder/marktanalyse-verpleging-en-verzorging-zeeland.pdf?revid=5426b126-d4ef-45e8-9fda-9e5f7f598a30*
47. *Alzheimer Nederland (2017) Cijfers en feiten over dementie; Factsheet 11-7-2017.*
48. *https://www.viazorg.nl/fileadmin/16_437_Zorgpact_Regionaal_Zeeland_A4_def_internet.pdf*

Figuur 58: Algemeen ervaren gezondheid in Zeeland. Bron: SvZ



Hoe mensen hun eigen gezondheid ervaren hangt sterk samen met de leeftijd. Negen van de tien jong-volwassenen in Zeeland kwalificeert de eigen gezondheid als (zeer) goed. Bij de 80-plussers is dat vier van de tien Zeeuwen. Onder de inwoners van Zeeland in de levensfase van intensieve verzorging (80-plus) is de gezondheidsbeleving sterk verbeterd ten opzichte van 2013. Niet onwaarschijnlijk is dat dit samenhangt met verbeteringen in de mogelijkheden om langer thuis te blijven wonen en de zorg die men daarbij geboden krijgt.
Uit onderzoek blijkt dat economische ontwikkelingen invloed hebben op de eigen gezondheidsbeleving. Gedurende een crisis blijken er volgens Amerikaans onderzoek opvallend veel internetzoekopdrachten te worden gegeven die samenhangen met stress en gezondheid[49]. Nu we de economische crisis van 2009-2013 wel te boven zijn, constateren we in zijn algemeenheid in Zeeland echter geen verbetering van de gezondheidsbeleving. Dat is wel het geval als we corrigeren voor de mate van vergrijzing. Dan blijkt de ervaren gezondheid iets te zijn gestegen, maar nog niet op het niveau van 2009.

Figuur 59: Ervaart de eigen gezondheid als (zeer) goed. Bron: SvZ

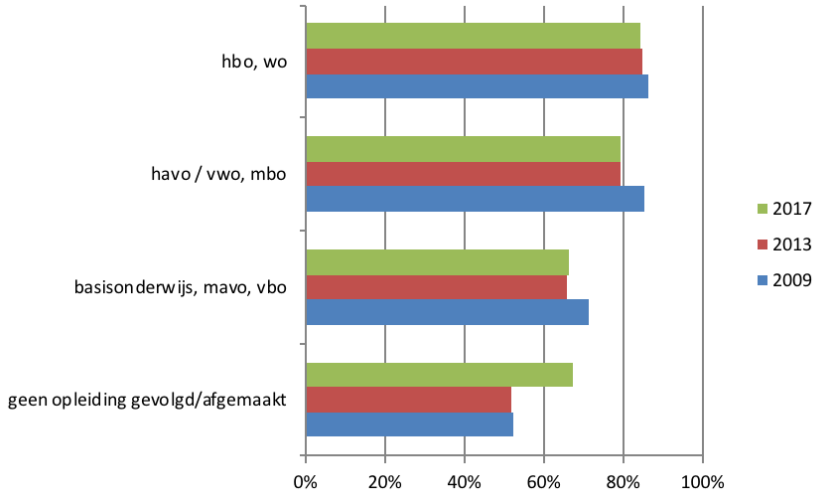


Mannen hebben over het algemeen een positievere kijk op hun eigen gezondheid dan vrouwen. Vrouwen zeggen vaker te kampen te hebben met gezondheidsproblemen dan mannen. Die verschillen zijn de laatste vier jaar gelijk gebleven.

49. O.a. Novel surveillance of psychological distress during the great recession, John W. Ayers,Journal of Affective Disorders Volume 142, Issues 1–3, 15 December 2012, Pages 323–330

Volgens de Gezondheidsmonitor Volwassenen van GGD Zeeland[50] is de psychische gezondheid de afgelopen 4 jaar niet sterk veranderd. Meer dan 80% voelt zich (erg) gelukkig. Ten opzichte de voorgaande gezondheidsmonitors is wel het percentage volwassenen met een matig tot hoog risico op een angststoornis of depressie flink gestegen. Van alle volwassenen loopt 46% een dergelijk risico tegenover 34% in 2012 en 31% in 2009.

Figuur 60: Ervaart de eigen gezondheid als (zeer) goed. Bron: SvZ



Laagopgeleiden hebben een kortere levensverwachting dan hoger opgeleiden. Zo heeft een laag opgeleide 65-jarige in Nederland gemiddeld nog 19 jaar voor de boeg waarvan 10 jaar in goede gezondheid, terwijl een hoger opgeleide 22 jaar heeft, waarvan 15 jaar in goede gezondheid. Ook in Zeeland zien we dat lager opgeleiden hun gezondheid veel minder vaak als (zeer) goed ervaren. Opmerkelijk is dat mensen die geen enkele opleiding gevolgd of afgemaakt hebben, in 2017 veel vaker dan voorheen aangeven in goede gezondheid te verkeren. Zij hebben de kloof gedicht met de mensen die wel het basisonderwijs, Mavo of Vbo hebben afgemaakt. Eveneens opvallend is dat de ervaren gezondheid in de gemeente Kapelle bijzonder positief afsteekt bij andere Zeeuwse gemeenten als we rekening houden met de verschillen in leeftijd, geslacht en opleidingsniveau die er zijn tussen gemeenten.

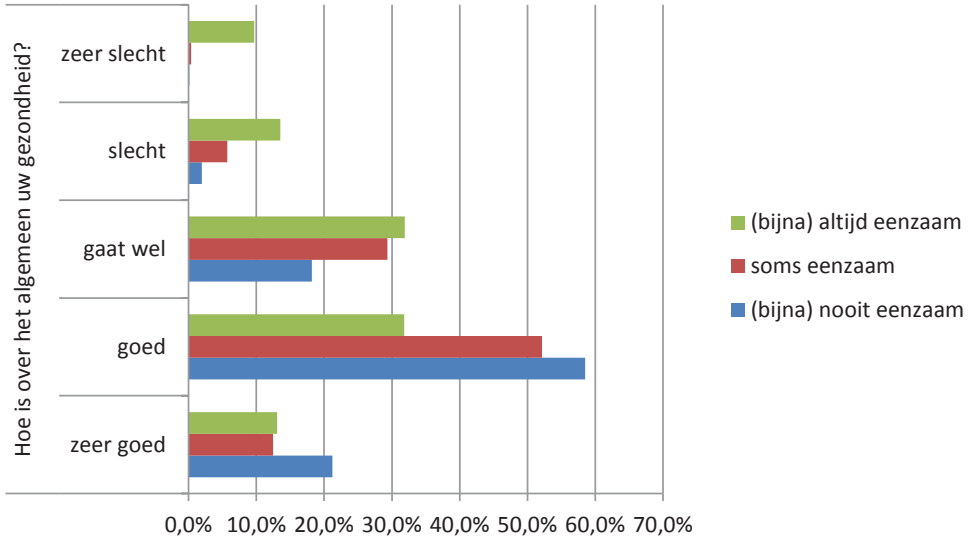
Eenzaamheid

Eenzaamheid komt veel voor, met name onder ouderen en alleenstaanden. In het bevolkingsonderzoek van 2017 van de Staat van Zeeland zegt 21% zich soms en 2% zich (bijna) altijd eenzaam te voelen. Dat is net iets meer dan in 2013 toen 21% zich soms of (bijna) altijd eenzaam voelde. Van de 80-plussers voelt 33% zich soms of (bijna) altijd eenzaam en dat is fors minder dan in 2013 toen 43% zich soms of (bijna) altijd eenzaam voelde. Eenzaamheid komt niet alleen relatief vaak voor onder ouderen, ook jongvolwassenen voelen zich vaker eenzaam (30%). Opvallend is dat eenzaamheid onder jongeren toeneemt en onder ouderen afneemt. Van de alleenstaanden voelt bijna de helft zich soms of (bijna) altijd eenzaam. Ook vrouwen voelen zich vaker eenzaam dan mannen.

De mate van eenzaamheid kan men zien als maat voor sociale ongezondheid. Er is een sterke relatie tussen eenzaamheid en de ervaren gezondheid. Mensen die hun gezondheid als zeer slecht ervaren voelen zich vrijwel (bijna) altijd eenzaam.

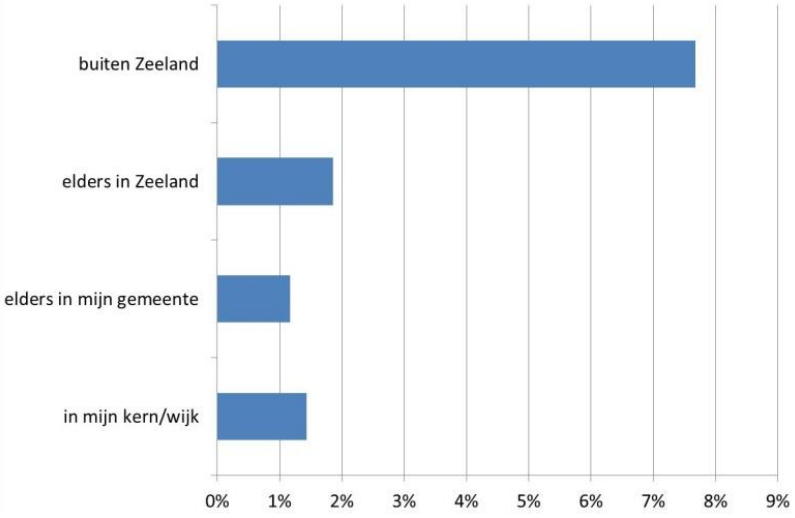
50. https://www.ggdzeeland.nl/voor-professionals/gezondheid-in-cijfers/ggd-gezondheidsmonitor.htm

Figuur 61: Eenzaamheid en gezondheid in 2017. Bron: SvZ



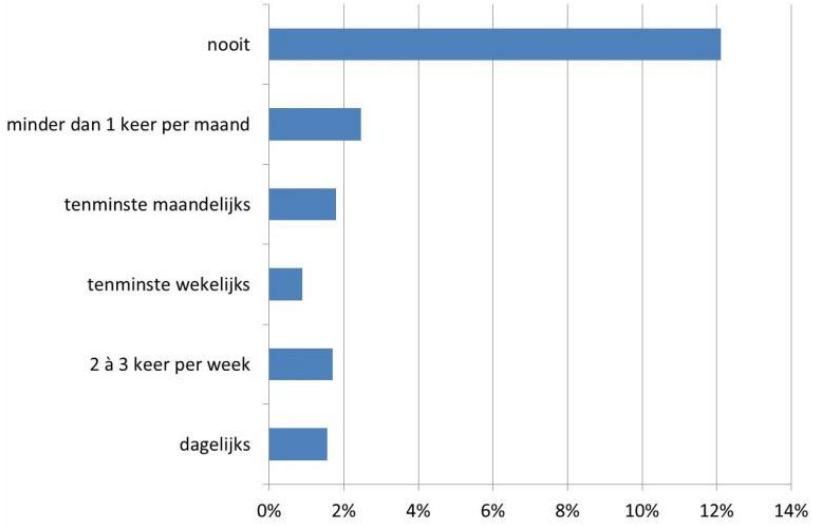
De problematiek van eenzaamheid lijkt zich het meest te concentreren rond alleenstaande ouderen met een slechte gezondheid. De ouderen met een partner zijn beduidend positiever als het gaat om hun fysiek en sociaal welbevinden. Een goed en nabij sociaal netwerk is een sterk middel tegen eenzaamheid.

Figuur 62: Dichtstbijzijnde vrienden en zich (bijna) altijd eenzaam voelen. Bron: SvZ



Zeeuwen van wie de vrienden en kennissen allemaal buiten Zeeland wonen voelen zich namelijk veel vaker eenzaam dan Zeeuwen van wie in ieder geval een deel van de vrienden en kennissen ook in het Zeeuwse wonen.
Ook het bezoeken van familie, iets samen doen met vrienden en/of kennissen heeft een duidelijk positief effect op gevoelens van eenzaamheid. Minder dan 2% van de Zeeuwen die dit tenminste maandelijks doet, heeft (bijna) altijd last van eenzaamheidsgevoelens. Van de mensen die nooit op bezoek gaan bij familie voelt 12% zich (bijna) altijd eenzaam en van die mensen die nooit iets samen doen met vrienden is dat 11%. Activiteiten ondernemen met vrienden en familie blijkt belangrijker te zijn dan een sociaal netwerk dichtbij hebben.

Figuur 63: Frequentie van familiebezoek en zich (bijna) altijd eenzaam voelen. Bron: SvZ

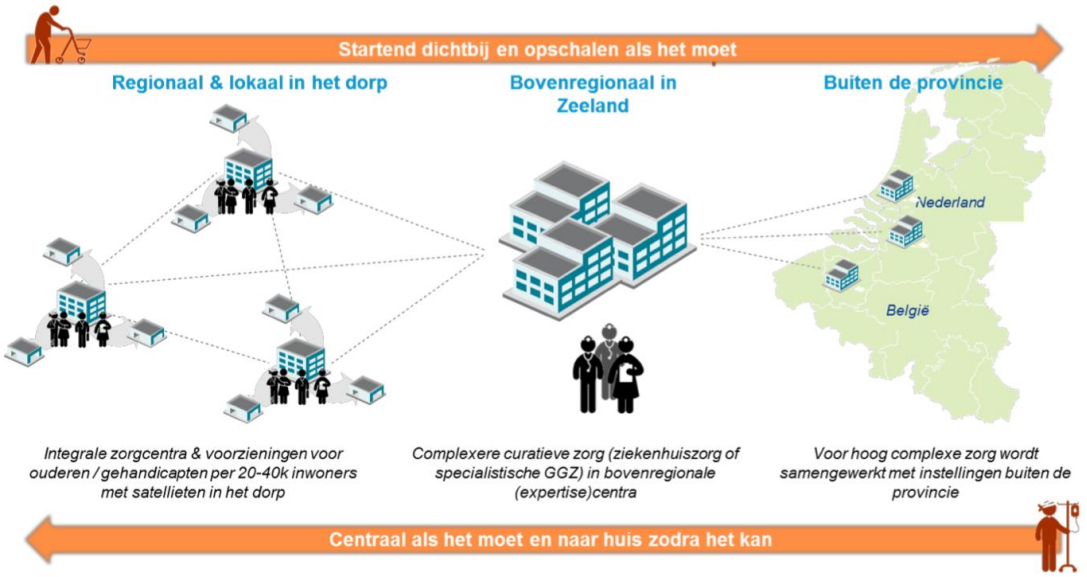


Samengevat laten de verschillende indicatoren voor de ervaren gezondheid (algemeen, psychische en sociaal) een negatieve ontwikkeling zien in de crisisjaren tussen 2009 en 2013 en is er voor een aantal groepen duidelijk verbetering in de periode daarna. Door de vergrijzing is het algemene beeld echter een lichte achteruitgang onder alle volwassenen. De uitkomsten van het bevolkingsonderzoek van de Staat van Zeeland roepen voor wat de eenzaamheid onder ouderen betreft een duidelijk ander beeld op dan de gezondheidsmonitor van de GGD. Verschillen in vraagstelling en moment van bevraging zullen hier een rol spelen, maar lijken met name het verschil in trend toch niet goed te kunnen verklaren. Verder onderzoek naar achterliggende factoren kan hier mogelijk meer licht op laten schijnen.

Verandering in de zorg

De organisatie van de zorg in Zeeland is al langere tijd in discussie. Er is een algemeen gevoel van urgentie geconstateerd om op zoek te gaan naar duurzame oplossingen om de zorg bereikbaar te houden[51]. De vergrijzing, de specifieke geografische situatie van Zeeland en de historisch gegroeide organisatiestructuren maken het niet gemakkelijk om die oplossingen te vinden. Een speciale commissie heeft in 2016 een visie gepresenteerd voor de middellange termijn[52]. Het uitgangspunt van deze visie is om de zorg dichtbij huis te organiseren waar mogelijk en pas op te schalen indien dat echt noodzakelijk is. Hiertoe is een netwerkstructuur bedacht met integrale zorgcentra op regionaal niveau en diverse (virtuele) servicepunten in de dorpen. De ziekenhuiszorg en specialistische geestelijke gezondheidszorg wordt geleverd in bovenregionale (expertise)centra. Voor de hoog complexe zorg wordt samengewerkt met instellingen buiten de provincie.

Figuur 64: Toekomstbeeld voor de zorg in Zeeland. Bron: Commissie Toekomstige Zorg Zeeland



51. *Ministerie VWS (2016) Voortgangsbrief Curatieve zorg in krimpregio's.*
52. *Commissie Toekomstige Zorg Zeeland (2016) Visie op zorg in Zeeland in 2025*

In de rapportage van de Commissie Toekomstige Zorg Zeeland staat dat gestreefd wordt naar een huisarts om de hoek, meer zorg en ondersteuning in de wijk, toegang tot spoedzorg en een polikliniek dichtbij. Voor specialistische zorg is men waar nodig aangewezen op voorzieningen buiten Zeeland. Door de twee bestaande algemene ziekenhuizen in Zeeland ieder een eigen profiel te geven, hoopt men zoveel mogelijk specialistische zorg voor Zeeland te kunnen behouden. Gelet op ontwikkelingen in volume- en kwaliteitsnormen en bevolkingssamenstelling zal de complexe zorg via een transitieperiode geconcentreerd worden op één van de ziekenhuislocaties, waarbij beide ziekenhuizen hierbij wel direct betrokken blijven. De stand van zaken is nu dat men voor de basiszorg dichtbij huis terecht kan in de twee ziekenhuizen en voor bepaalde complexe medisch specialistische zorg men is aangewezen op voorzieningen buiten Zeeland. Door regionale concentratie blijven bepaalde complexe behandelingen in Zeeland aangeboden, denk hierbij aan dotteren in Terneuzen, radiotherapie in Vlissingen, nucleaire behandelingen in Goes. Er zijn echter geen nadere afspraken gemaakt om de profilering verder uit te werken of dat complexe zorg op één van de twee ziekenhuislocaties zal worden geconcentreerd[53].

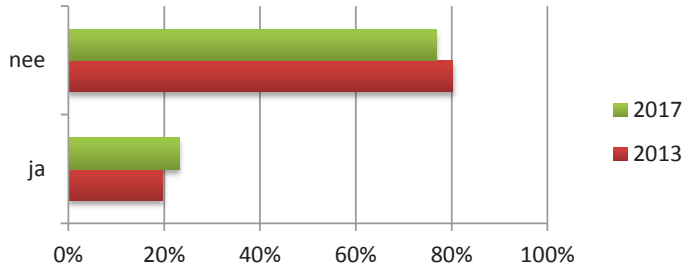
Zeeuwse psychiatrische patiënten die moeten worden opgenomen voor een behandeling, kunnen sinds begin 2017 in Zeeland alleen bij Emergis in Goes terecht. De PAAZ'en van de ziekenhuizen in Vlissingen en Terneuzen zijn gesloten. De landelijk optredende wachttijden zien we ook in Zeeland. Een ernstig tekort aan psychiaters in de regio ligt hier mede aan ten grondslag. Ook duurde het langer dan verwacht voordat de ambulante- en crisisdiensten waren ingericht.

Informele zorg en collectieve redzaamheid

Door de vergrijzing, de trend dat ouderen langer thuis blijven wonen en het beleid dat de familie en buurt als het kan ook wordt ingeschakeld bij de zorgverlening, geven steeds meer mensen mantelzorg. De meerderheid van de Nederlanders vindt dat mensen hulpbehoevende familie of vrienden ook zouden moeten helpen. Veel Nederlanders (ongeveer 36% van de 16-plussers) geeft informele hulp, in de vorm van mantelzorg voor familie, vrienden of buren of in de vorm van vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning[54].

Bijna een kwart van de Zeeuwse bevolking (23%) zegt geregeld mantelzorg te geven aan iemand in hun omgeving die voor langere tijd ziek, hulpbehoevend of gehandicapt is. In 2013 was dat nog één op de vijf Zeeuwen. Vooral in de dorpen wordt meer mantelzorg verleend dan vier jaar geleden. Het aantal uren dat per week wordt besteed aan mantelzorg is ook toegenomen. Van de mantelzorgers is 68% er 2 uur of meer per week mee bezig. Bijna 5% heeft er zelfs een dagtaak aan. Jongvolwassenen zijn beduidend minder vaak mantelzorger.

Figuur 65: Geeft geregeld mantelzorg. Bron: SvZ



Bij mantelzorg gaat het vrijwel altijd om hulp aan familieleden die niet tot het eigen huishouden behoren. En het belangrijkste dat mantelzorgers voor hen doen is huishoudelijke hulp. Van de mantelzorgers gaat 47% aan de slag om zorgbehoevende familieleden te helpen bij het koken, de was doen, schoonmaken, bed verschonen, boodschappen doen of klusjes in en om het huis. In 2013 was dat nog 43%. Het regelen van afspraken of het regelen van vervoer doet 34% van de mantelzorgers en het verzorgen van de administratie doet 36% in familiair verband. Hier zien we lichte stijgingen ten opzichte van 2013. Lichamelijke verzorging of het doen van de administratie komt slechts sporadisch voor. De mantelzorger die voor een langdurig zieke, hulpbehoevende of gehandicapte partner of een inwonend gezinslid het huishouden regelt of de administratie verzorgt, maakt ongeveer 15% uit van alle mantelzorgers. Het geven van

53. Bron: Zorgsaam
54. De Klerk, M., e.a. (2017) Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016. SCP: Den Haag. Mantelzorg is daarbij ruim opgevat en kan ook emotionele steun zijn.

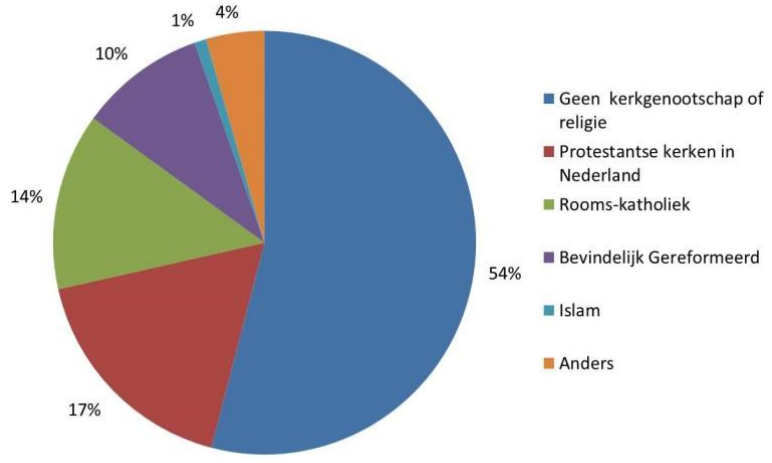
mantelzorg aan kennissen, buren en vrienden is een zeldzaamheid (minder dan 1%). Het aanvullende deel van de informele zorg wordt gevormd door de vrijwillige hulpverlening, dat is hulp geboden door niet-directe familie of naasten in georganiseerd verband. Landelijk geeft 8,5% van de bevolking ouder dan 15 jaar op deze wijze vrijwillige hulp[55].

Participeren

Meedoen in de samenleving uit zich in verschillende domeinen. In het bevolkingsonderzoek van de Staat van Zeeland is een aantal van deze domeinen onderzocht, zoals geloofsgemeenschap, verenigingsleven, cultuurdeelname, vrijwilligerswerk en participatie in kernen en wijken.

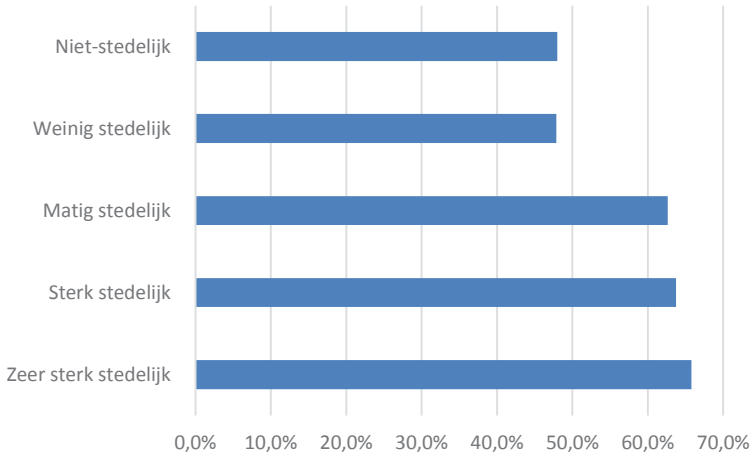
Geloofsgemeenschappen
De secularisering zet verder door, ook in Zeeland. Voor het eerst rekent minder dan de helft van de Zeeuwen (46%) zich tot een kerkgenootschap of religieuze groepering. In 2009 was dit nog 54%. De daling komt voor rekening van Rooms-Katholieke en PKN kerkgenootschappen. Toch vormen zij nog steeds de grootste kerkgemeenschappen in Zeeland.

Figuur 66: Geloofsgemeenschapen. (SvZ 2017)



Delen van Zeeland behoren tot de zogenaamde 'biblebelt', de strook van Zeeland tot Overijssel dwars door Nederland waar relatief veel bevindelijk gereformeerden wonen. Reimerswaal en Tholen zijn de Zeeuwse gemeenten waar bevindelijk gereformeerden de grootste kerkgemeenschappen vormen. Hulst onderscheidt zich van de rest van Zeeland met een Rooms-Katholieke kerkgemeenschap die een ruime meerderheid van de bevolking omvat. In de kleine dorpen en het platteland van Zeeland is er nog steeds een meerderheid die zicht tot een geloofsgemeenschap rekent. In de meer stedelijke gebieden is twee derde van de inwoners niet kerkelijk.

Figuur 67: Rekent zich niet tot een geloofsgemeenschap in 2017. Bron: SvZ

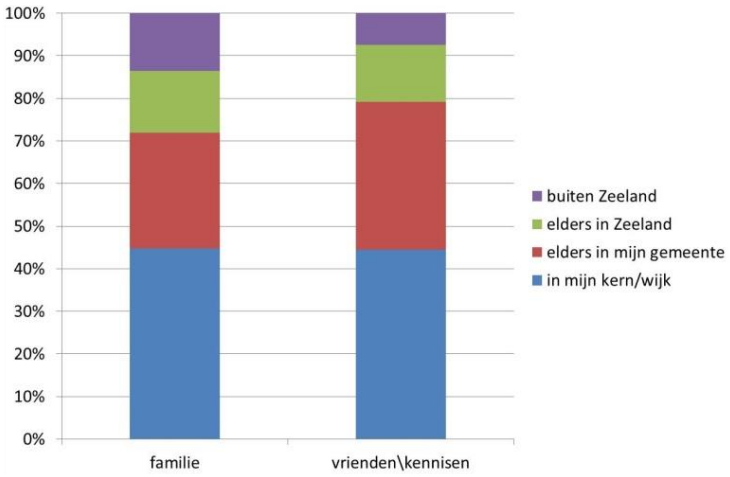


55. De Klerk, M., e.a. (2017) Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016. SCP: Den Haag.

Sociale contacten

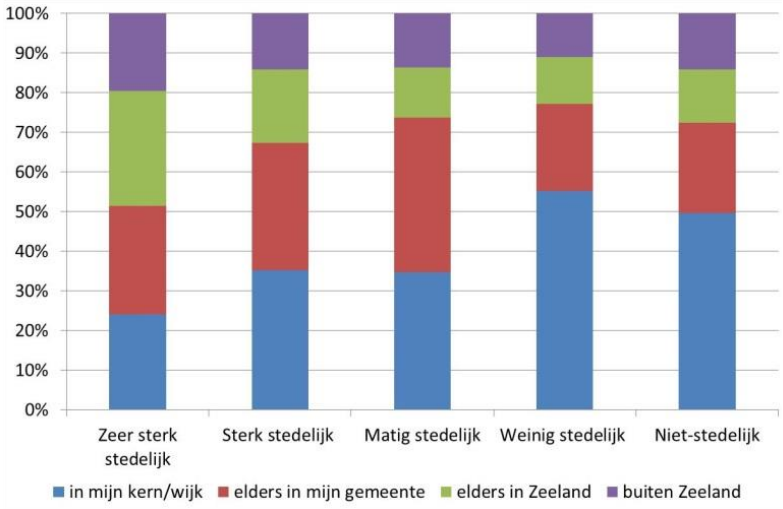
Voor bijna helft van de Zeeuwen geldt dat de dichtstbijzijnde familie en ook de dichtstbijzijnde vrienden of kennissen in de eigen kern of wijk woont. Dichtstbijzijnde familie woont wat vaker buiten Zeeland dan dichtstbijzijnde vrienden. Dit is niet veranderd tussen 2009 en 2017.

Figuur 68: Nabijheid dichtstbijzijnde familie en vrienden/kennissen in 2017. Bron: SvZ



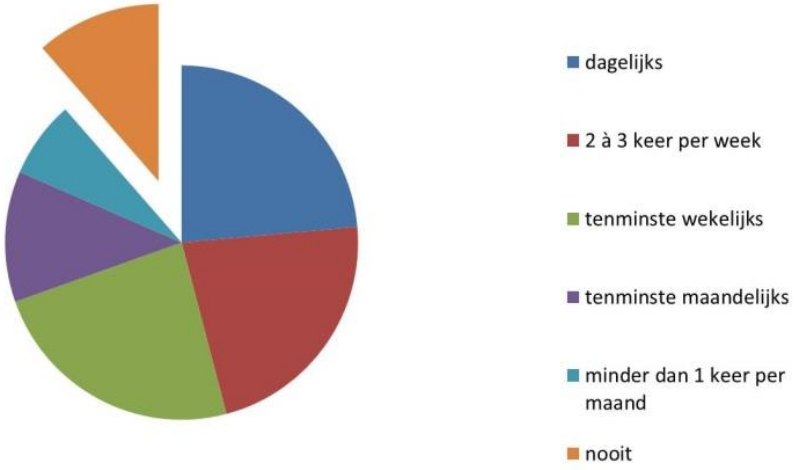
Huishoudens met kinderen hebben wat vaker familie in de buurt. Daarnaast geldt dat naarmate men ouder is, er wat minder vaak familie in de buurt woont. In de minder stedelijke woonmilieus komt vaker voor dat familie in de eigen kern of wijk woont. Inwoners van het zeer sterk stedelijk woonmilieu hebben vaker hun hele familie buiten Zeeland wonen.

Figuur 69: Nabijheid dichtstbijzijnde familie naar stedelijkheid in 2017. Bron SvZ



Bevindelijk gereformeerden wonen veel vaker in de buurt van familie en vrienden. Zeven op de tien hebben familie in de eigen kern of wijk. Iets meer dan de helft van de Zeeuwen (55%) gaat wekelijks of vaker op bezoek bij de dichtstbijzijnde familie. Bijna een op de tien Zeeuwen gaat zelfs dagelijks op bezoek. Een klein deel gaat nooit (4%) naar de dichtstbijzijnde familie. Met vrienden of kennissen samen iets doen, gebeurt minimaal wekelijks bij bijna twee derde van de Zeeuwen. Een klein deel doet nooit iets samen (3%). Tussen 2009 en 2017 is geen verandering te zien in de frequentie van bezoek familie of samen iets doen met vrienden.

Figuur 70: Contact via sociale media met familie. Bron: SvZ



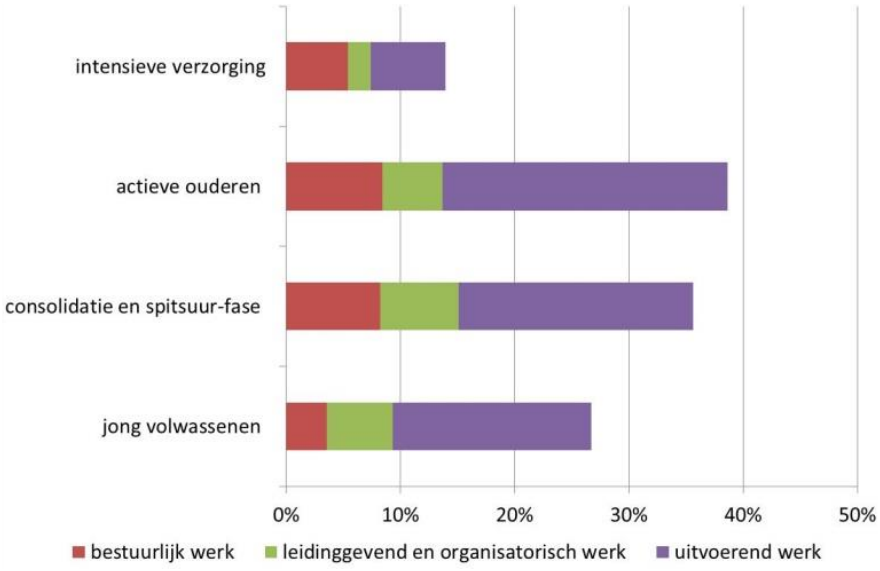
In stedelijk gebied gaat men wat minder vaak wekelijks of vaker op bezoek bij familie (zij wonen ook vaker verder weg). Naarmate men ouder is, gaat men minder vaak op bezoek bij familie. Van de 80-plussers gaat 11% nooit op bezoek bij de dichtstbijzijnde familie. Ook gaat 7% nooit samen iets doen met vrienden. Een klein deel van de 80-plussers doet geen van beide (2%). Eenoudergezinnen met kinderen hebben vaker dagelijks contact (18%) met familie in de buurt dan andere huishoudtypes.

Een kwart van de Zeeuwen heeft in 2017 dagelijks contact met familie via sociale media. Iets meer dan één op de tien Zeeuwen (12%) heeft geen contact met familie via sociale media. Mensen die vaker op bezoek gaan bij familie hebben ook vaker contact via sociale media. Alleenstaanden en ouderen hebben juist minder vaak contact met familie via sociale media.

Vrijwilligerswerk

Veel verenigingen en organisaties zijn afhankelijk van de inzet van vrijwilligers. Ongeveer één op de drie Zeeuwen verricht vrijwilligerswerk. Dit is vergelijkbaar met de vorige meting in 2013 en iets hoger dan in 2009. Het grootste deel van de vrijwilligers houdt zich bezig met uitvoerend werk. Daar zit ook de groei ten opzichte van 2009. Vrijwilligers zijn vooral actief in kerkelijke/levensbeschouwelijke organisaties, sportverenigingen en maatschappelijke organisaties (elk ongeveer een kwart van de vrijwilligers). Zo'n 10% van de vrijwilligers zet zich in voor culturele organisaties.

Figuur 71: Deelname aan vrijwilligerswerk naar levensfase in 2017. Bron: SvZ



De tijdsbesteding van vrijwilligers is nauwelijks veranderd in de periode 2009-2017. Ongeveer de helft van de vrijwilligers is maximaal 2 uur per week bezig met het vrijwilligerswerk. Een klein deel (7%) steekt er meer dan 10 uur in per week. De 'actieve ouderen' nemen wat vaker vrijwilligerswerk voor hun rekening. Zij besteden er ook meer tijd aan: 62% van deze oudere vrijwilligers besteedt 3 uur of meer aan vrijwilligerswerk en 11% meer dan 10 uur per week.

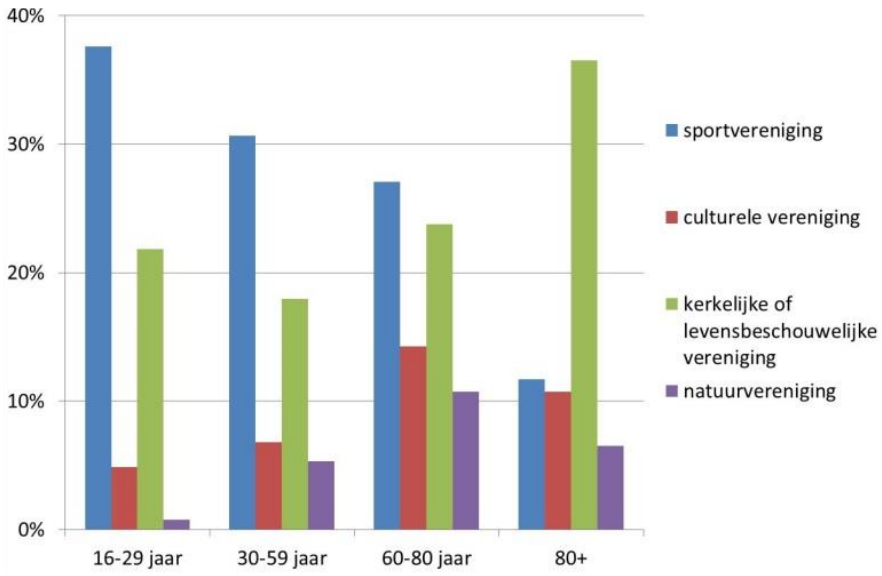
Het aandeel mannen en vrouwen dat zich inzet als vrijwilliger is even groot. Het type vrijwilligerswerk is wel wat verschillend. Mannen zijn twee keer zo vaak actief voor sportverenigingen en ook veel vaker actief voor natuurverenigingen dan vrouwen. Vrouwen zetten zich bijna twee keer zo vaak in voor maatschappelijke instellingen of organisaties (denk aan verzorgingshuis, basisschool, kinderboerderij, dierenasielen) en ook wat vaker voor kerkelijke/levensbeschouwelijke organisaties dan mannen. De tijdsinvestering van mannen is gemiddeld iets groter dan bij vrouwen en zij zetten zich wat vaker in voor bestuurlijke taken dan vrouwen.

Uit het onderzoek onder de Zeeuwse bevolking komt naar voren dat vrijwilligerswerk vaker op het platteland en de sterk stedelijke gebieden wordt verricht dan in de matig stedelijke gebieden. In de stedelijke gebieden zijn naar verhouding minder vrijwilligers bezig met bestuurlijk en organisatorisch werk dan in de plattelandsgebieden. Op het platteland zijn meer vrijwilligers actief voor een kerkelijke of levensbeschouwelijke organisatie en ook wat meer met een kleinere tijdsbesteding (2 uur of minder).

Deelname aan het verenigingsleven

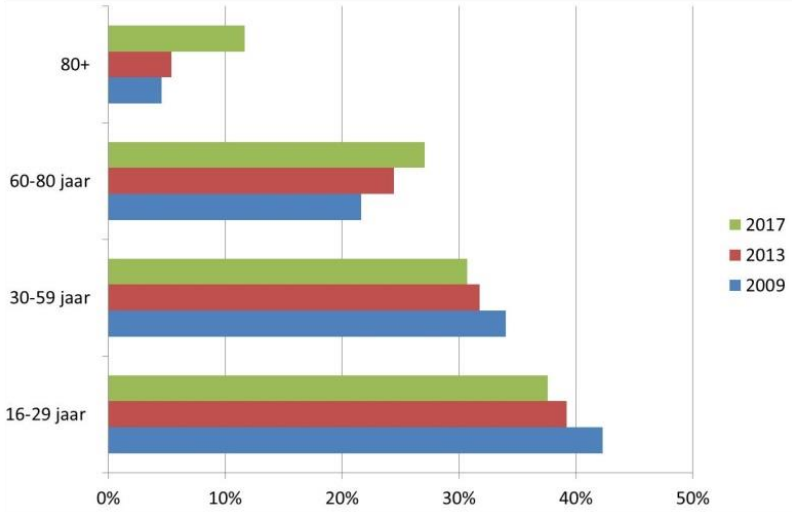
Het verenigingsleven is een belangrijke tijdsbesteding voor veel Zeeuwen. Zes van de tien Zeeuwen zijn lid van een vereniging. In 2013 was dat ook zo, maar ten opzichte van 2009 is er sprake van een daling. Toen waren nog twee van de drie Zeeuwen lid van een vereniging. Jongvolwassenen zijn juist weer wat vaker lid van een vereniging ten opzichte van 2013, terwijl de mensen tussen de 30 en 60 jaar (de fase van consolidatie en spitsuur van het leven) wat minder deelnemen aan het verenigingsleven dan in 2013.

Figuur 72: Lidmaatschap van verenigingen 2017. Bron: SvZ



Het verenigingsleven in Zeeland speelt zich voor een groot gedeelte af op of rond de sportvelden, sporthallen en andere locaties waar gesport kan worden. Drie van de tien Zeeuwen zijn lid van een sportvereniging. Dat is evenveel als in 2009 en 2013. Jongeren zijn weliswaar vaker lid van een vereniging geworden, maar ze zijn juist minder vaak lid van een sportclub. Ouderen zijn in 2017 juist vaker lid van een sportvereniging. Vooral de toename onder de 80-plussers is opvallend.

Figuur 73: Lidmaatschap van sportvereniging. Bron: SvZ

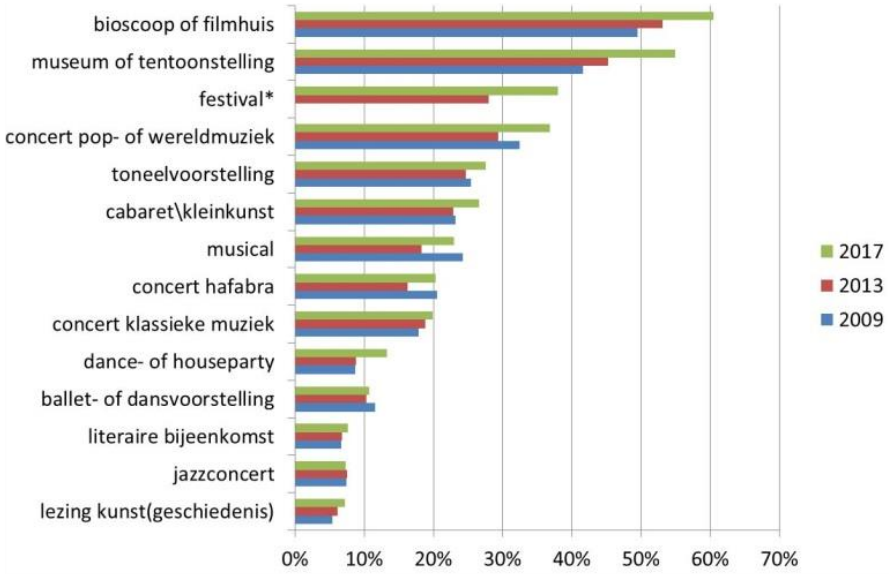


Twee van de tien Zeeuwen zijn lid van een kerkelijke of levensbeschouwelijke vereniging en één van de tien is aangesloten bij een culturele vereniging. Hier lijkt een afname in lidmaatschap op te treden, maar door een iets andere vraagstelling is dat niet eenduidig te bepalen. Van een natuurvereniging is 6% lid. Sporten in verenigingsverband wordt vooral door jongeren gedaan. Ouderen zien we meer bij culturele verenigingen, kerkelijke/levensbeschouwelijke verenigingen en natuurverenigingen.

Cultuurbezoek

De opleving van de economie is goed te merken aan de manier waarop mensen hun vrije tijd besteden. Het bezoek aan alle typen culturele voorstellingen en instellingen is toegenomen ten opzichte van 2013. Het meest populair zijn film- en museumbezoek en die zijn ook het hardst gestegen. Meer dan de helft van de Zeeuwen heeft in 2017 in de afgelopen 12 maanden een film en/of museum bezocht. Dit sluit aan bij de landelijke trend[56]. Dat het cultuurbezoek is toegenomen is opmerkelijk omdat cultuuruitingen in toenemende mate ook via internet te beleven zijn. Kennelijk neemt het belang van 'offline' niet af, maar juist verder toe als gevolg van toegenomen 'online' mogelijkheden. Bijna 9 van de 10 Zeeuwen van 16 jaar en ouder hebben tenminste één culturele voorstelling, instelling of lezing bezocht. Dit is beduidend meer dan in 2009 en 2013. Toen bezocht iets meer dan driekwart tenminste één culturele voorstelling.

Figuur 74: Cultuurbezoek. Bron: SvZ

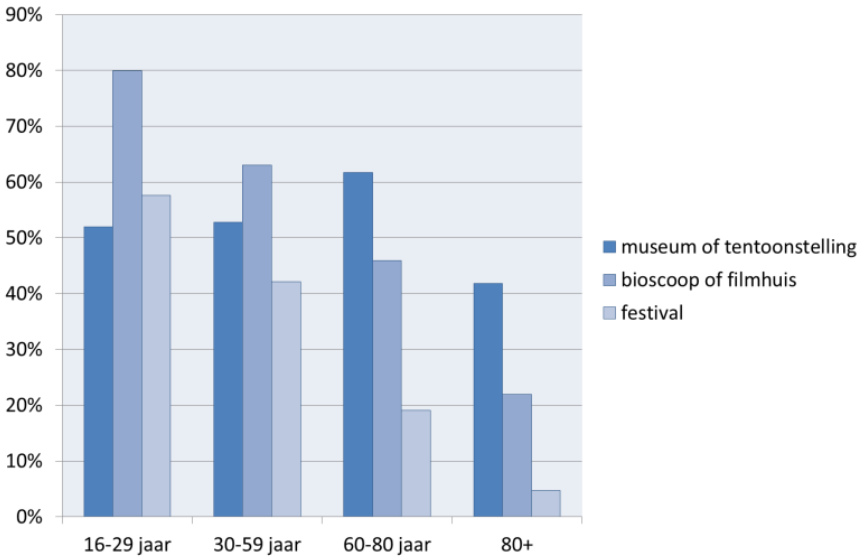


**In 2009 is niet gevraagd naar bezoek aan festivals*

56. Staat van cultuur https://www.cultuurindex.nl/pijler/participatie

Het cultuurbezoek neemt af naarmate men ouder wordt, maar nog altijd heeft 59% van de 80-plussers een bezoek gebracht aan een culturele voorstelling of instelling. De voorkeuren verschuiven ook met de leeftijd. Een museumbezoek is bijvoorbeeld populairder onder de 60-plussers dan film. Bij de jongere categorieën is dat andersom. Overigens gaat nog altijd één op de vijf 80-plussers wel eens naar de film. Het cultuurbezoek ligt wat hoger onder inwoners van stedelijk gebied dan op het platteland. Het aanbod van podia en theaters is ook vooral in de stedelijke gebieden geconcentreerd.

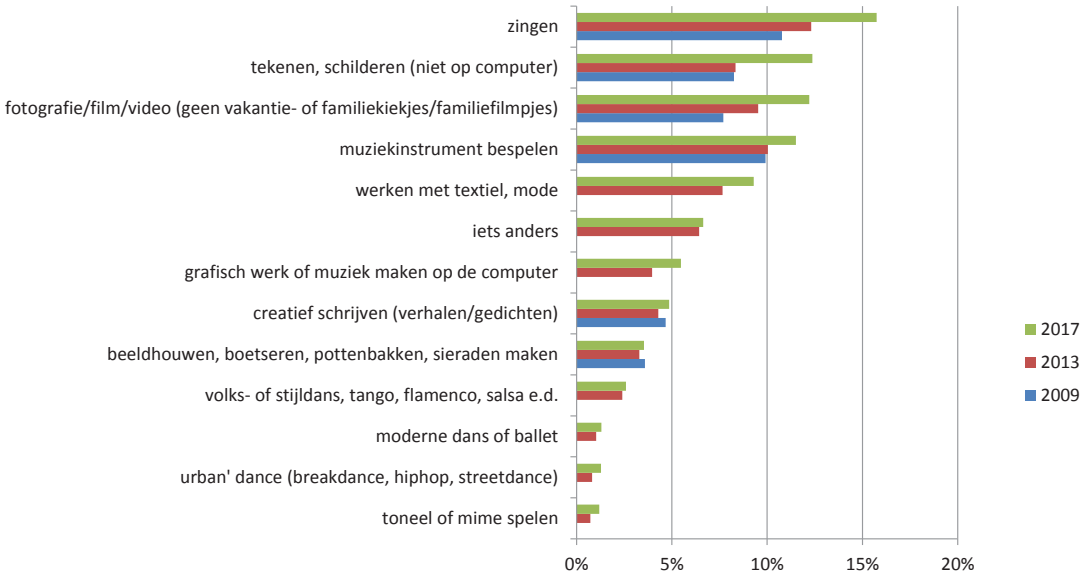
Figuur 75: Cultuurbezoek in 2017. Bron: SvZ



Actieve cultuurdeelname

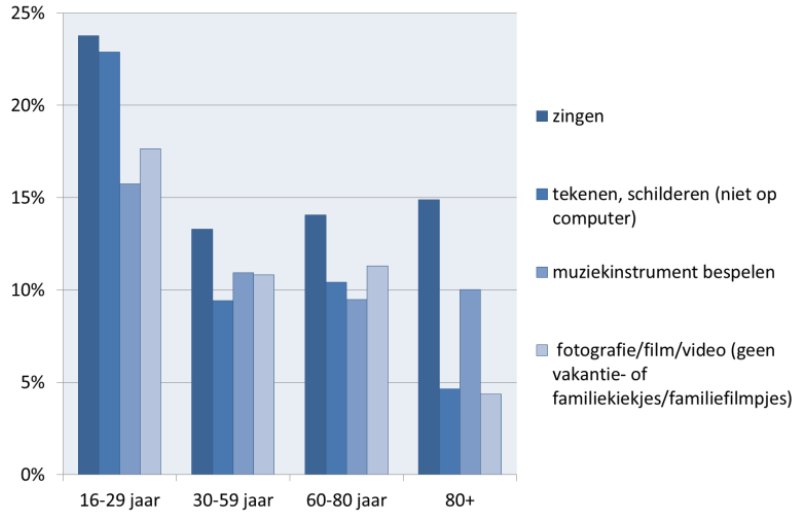
Zelf kunstzinnig bezig zijn kan veel plezier en voldoening geven door het zelf creëren, maar ook door het sociale aspect (gezelligheid) wanneer men in groepsverband actief is. Zingen is de meest populaire culturele bezigheid: 16% van de inwoners van 16 jaar en ouder zegt regelmatig te zingen; in 2013 was dat 12%. Over de hele linie zien we een toename in het aantal Zeeuwen dat zegt regelmatig een kunstzinnige activiteit te beoefenen. In totaal is 44% van de Zeeuwen regelmatig cultureel actief. In 2013 lag dit met 37% duidelijk lager. Dit is tegen de landelijke trend van afnemende actieve cultuurdeelname. In de landelijke cultuurindex wordt juist een terugval in de actieve cultuurdeelname gemeld op alle gebieden van de amateurkunst tussen 2005 en 2015.

Figuur 76: Beoefenen kunstzinnige activiteiten. Bron: SvZ



Jongvolwassenen zijn het meest actief met kunstzinnige activiteiten. Iets meer dan de helft (56%) van de 16-29 jarigen houdt zich regelmatig hiermee bezig. Het verschil tussen de overige leeftijdscategorieën is maar klein. Ongeveer vier op de tien Zeeuwen van boven de 30 jaar zijn kunstzinnig actief ook bij de 80-plussers. Zij blijven vooral op het gebied van zang en muziek hun partijtje meeblazen. Er zijn meer vrouwen dan mannen cultureel actief, maar bij muziek en fotografie is de deelname van mannen en vrouwen gelijk.

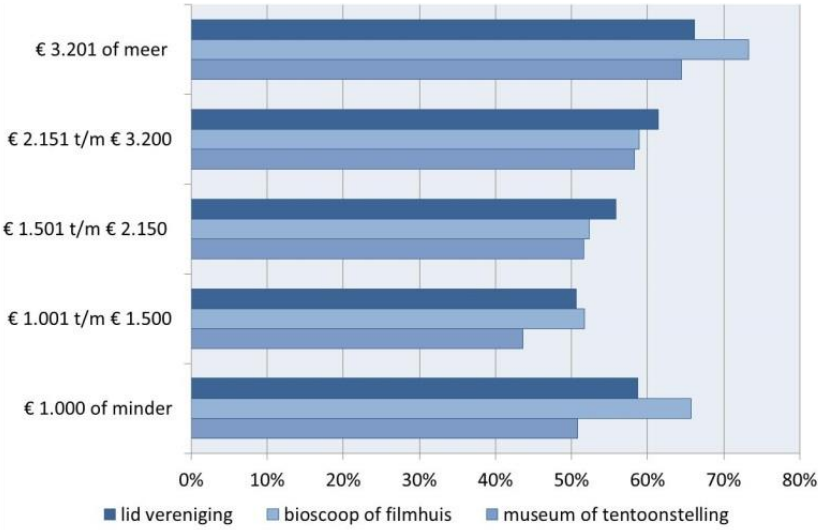
Figuur 77: Beoefenen kunstzinnige activiteiten naar leeftijd in 2017. Bron: SvZ



Inkomen en participatie

Het huishoudinkomen bepaalt voor een belangrijk deel de mogelijkheid om deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Een laag inkomen heeft zijn weerslag op bijvoorbeeld de cultuurdeelname, zoals bioscoop- en museumbezoek en lidmaatschap van verenigingen. Mensen met een hoger inkomen zijn ook beduidend vaker lid van een vereniging. In de laagste inkomensklasse is de deelname ook weer hoger. Dat zijn vooral de jongeren die veelal nog bij de ouders thuis wonen.

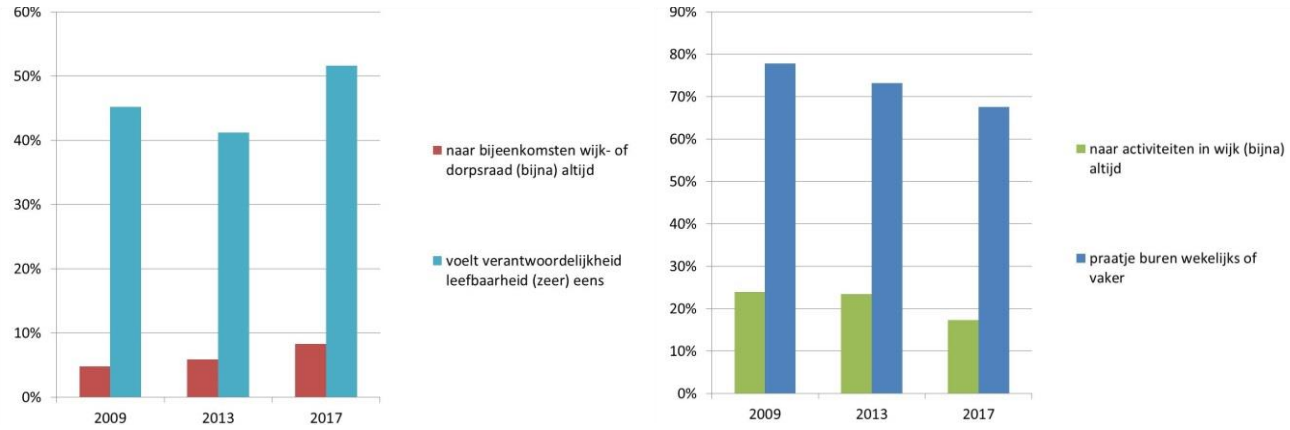
Figuur 78: Participatie naar inkomen in 2017. Bron: SvZ



Participatie in kernen en wijken

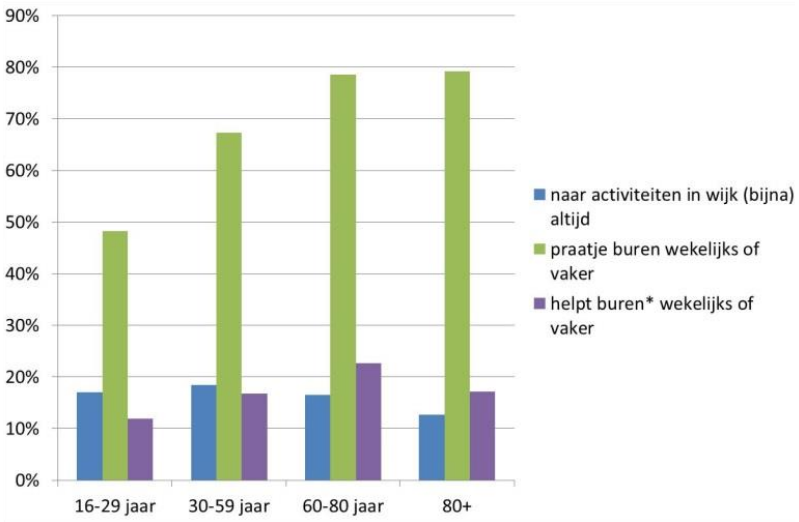
Ongeveer de helft van de Zeeuwen voelt zich verantwoordelijk voor de leefbaarheid in de eigen kern of wijk. Dat is hoger dan in 2009 en 2013. Ook zien we een toename in het bezoeken van bijeenkomsten georganiseerd door wijk- en dorpsraden. Aan de andere kant is er een dalende trend in het wekelijks of vaker een praatje hebben met buren en ook in het bezoeken van activiteiten in de wijk, zoals braderie en toneel- of muziekuitvoeringen. We zouden dit wellicht kunnen benoemen als een toename van de 'indirecte' buurtparticipatie en afname van de 'directe' participatie.

Figuur 79: Participatie in de kern of wijk. Bron: SvZ



Inwoners van de niet- of weinig stedelijke gebieden zijn vaker geneigd om naar activiteiten in de wijk of bijeenkomsten van dorpsraden te gaan. Als het gaat om praatjes met buren, hulp aan buren of verantwoordelijkheid voelen voor de leefbaarheid dan is er geen verschil tussen stad en platteland. Naarmate de leeftijdscategorie stijgt neemt het aandeel inwoners dat minimaal wekelijks een praatje maakt met de buren toe, evenals het aandeel dat buren helpt. Bij hulp aan buren ligt de piek echter bij de categorie 60 tot 80-jarigen en is het bij 80-plussers wat lager. Tachtigplussers gaan ook wat minder naar activiteiten in de wijk dan de andere leeftijdscategorieën.

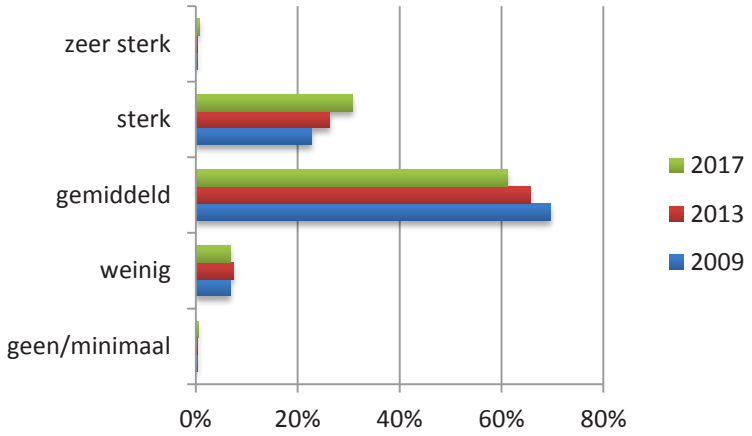
Figuur 80: Participatie in de buurt naar leeftijd in 2017. Bron: SvZ



Naast actieve participatie in de wijk of buurt is er ook een soort passieve participatie. Het klaar staan voor anderen in de woonomgeving als het nodig is. In de Sociale Staat van Zeeland 2009 is het begrip collectieve redzaamheid gepresenteerd. Dit houdt in dat inwoners van een bepaald gebied elkaar vertrouwen en bereid zijn samen te werken om bepaalde problemen op te lossen of bepaalde doelen te bereiken. In dit verband wordt ook wel de term samenredzaamheid gebruikt. Samenredzaamheid is de zelfredzaamheid van mensen met behulp van hun sociale omgeving. In het bevolkingsonderzoek is gemeten

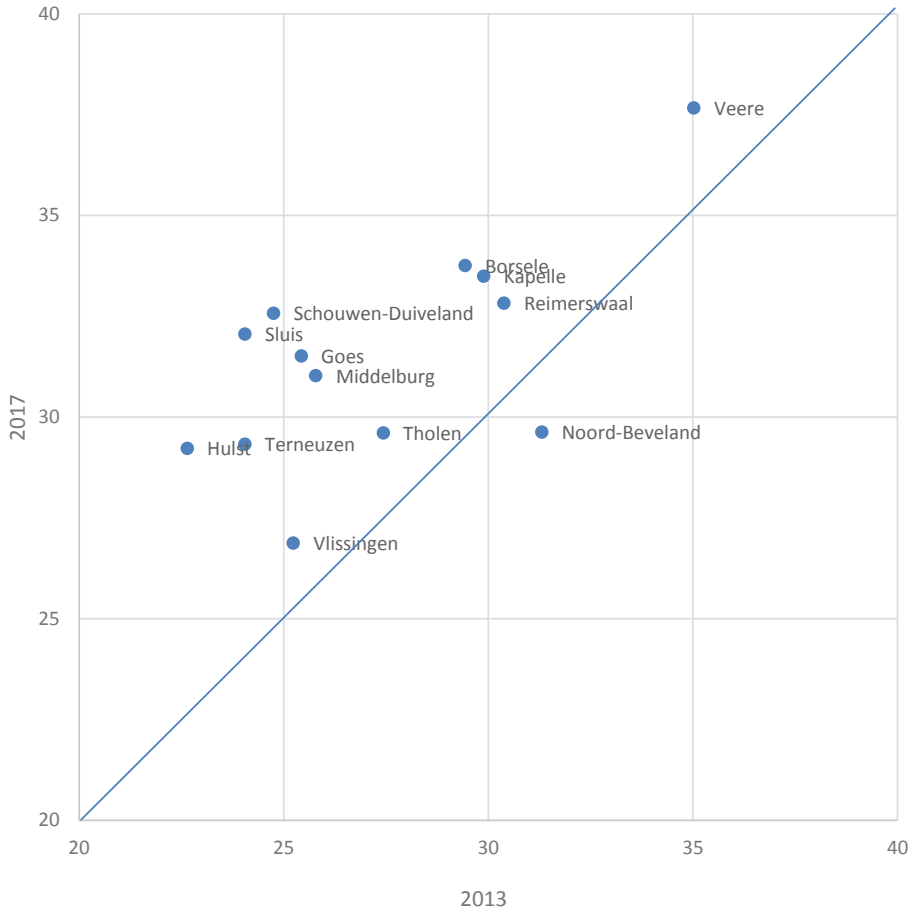
of inwoners het vertrouwen hebben dat de mensen in de eigen wijk of kern anderen zouden aanspreken op overlast en zouden ingrijpen bij overlast van jongeren, heftige woordenwisselingen, vechtpartijen, vandalisme, inbraak, huiselijk geweld, discriminatie of verloedering van tuinen.

Figuur 81: Mate van vertrouwen dat problemen in de omgeving gezamenlijk worden opgepakt (collectieve redzaamheid). Bron: SvZ



Het blijkt dat dit vertrouwen sterk aan het toenemen is. Inmiddels heeft één op de drie inwoners van Zeeland een (zeer) sterk vertrouwen dat problemen in de buurt of wijk in gezamenlijkheid worden aangepakt, terwijl minder dan 10% daar weinig tot geen vertrouwen in heeft. De kleinere dorpen lopen hier voorop. Maar ook in het meest stedelijke deel van Zeeland is het vertrouwen relatief hoog. Mogelijk dat de opkomst van de buurtapps als burgernet, veilige buurt, WhatsApp en buurtpreventie.nl de collectieve redzaamheid bevordert.

Figuur 82: Aandeel mensen dat er op vertrouwt dat problemen in de buurt gezamenlijk worden opgepakt (collectieve redzaamheid). Bron: SvZ



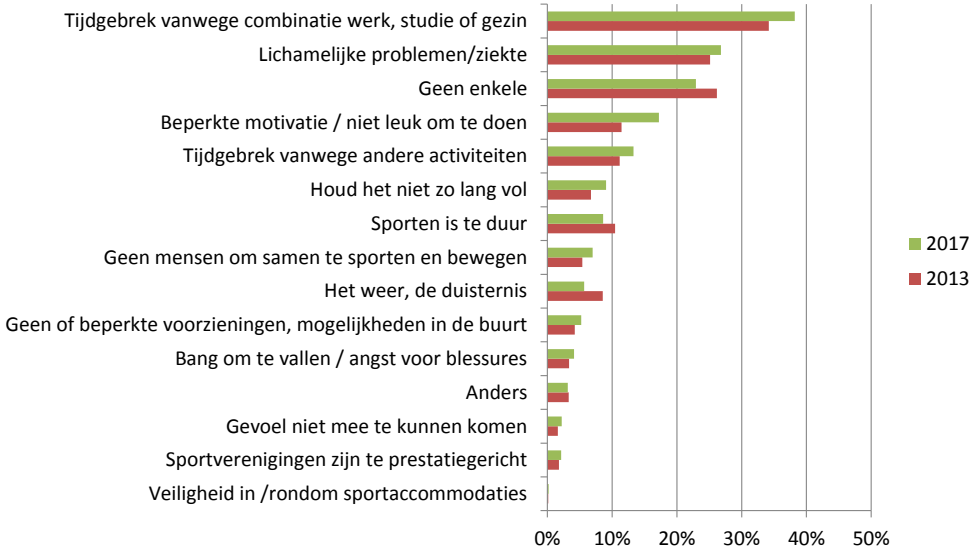
In de gemeente Veere ervaart 38% van de inwoners hun omgeving als collectief redzaam ervaart. In Vlissingen is dat met 26% het minst. Alleen in Noord-Beveland lijkt de collectieve redzaamheid enigszins op zijn retour. Grote toename is te zien in de gemeenten Sluis en Schouwen-Duiveland.

Bewegen

De helft van de Zeeuwse bevolking voldoet aan de norm gezond bewegen. Dat wil zeggen dat zij tenminste vijf dagen per week 30 minuten matig intensieve lichaamsbeweging hebben. Matig intensieve lichaamsbeweging is tenminste zo inspannend als stevig doorlopen of fietsen. De mate waarin wordt voldaan aan de norm voor gezond bewegen is in 2017 vergelijkbaar met 2013. Vrouwen halen iets vaker de norm gezond bewegen dan mannen.

De jongvolwassenen en tachtigplussers halen wat minder vaak de norm gezond bewegen dan de middenleeftijden. Nog altijd haalt 42% van de tachtigplussers de norm. Er is echter een relatief groot deel van de tachtigplussers (22%) dat geen enkele dag in de week 30 minuten matig intensief beweegt.

Figuur 83: Belemmeringen waardoor men minder sport en beweegt dan men zou willen. Bron: SvZ



Tijdgebrek is de belangrijkste belemmering voor mensen om minder te sporten en te bewegen dan men eigenlijk zou willen. Die reden wordt ook vaker genoemd dan vier jaar geleden. Ook fysieke problemen en gebrek aan motivatie zijn redenen die men nu vaker noemt als belemmering. Minder mensen laten zich door financiën of het weer/duisternis afschrikken om te gaan bewegen.

Leefbaarheid

Wanneer de zaken in een omgeving goed aansluiten op de behoeften van mensen die er wonen en tegelijkertijd een positief perspectief bieden voor nieuwe inwoners en toekomstige generaties, dan kan gesproken worden van een leefbare omgeving. Daarmee is leefbaarheid geen statisch gegeven dat te meten is door naar de tevredenheid van de huidige inwoners met hun (directe) omgeving te vragen. Het gaat er ook om hoe aantrekkelijk een omgeving is voor nieuwe bewoners en in hoeverre een omgeving de kenmerken in zich heeft om de huidige en komende generaties een onbezorgde toekomst te bieden.

Een goede indicator van leefbaarheid zijn de maatschappelijke ontwikkelingen en hoe goed een omgeving in staat is daar op in te spelen. In het economische domein gaat het om de economische veerkracht van een regio, voor het sociale domein gaat het om de kwaliteit, bereikbaarheid en toekomstbestendigheid van de voorzieningen in die regio en in het ruimtelijk domein gaat het om de mogelijkheden om de kwaliteiten van het landschap en de bebouwde omgeving nu en in de toekomst goed te blijven benutten. Leefbaarheid zoals mensen dat ervaren is dan op twee niveaus te bekijken. Dat is op het niveau van het dagelijks leven (dagpaden) en op het niveau van de levensloop van mensen (leefpaden).

Hoe leefbaar een omgeving voor iemand op een bepaald moment is, hangt van een heleboel zaken af. Het begint met een goede woning in een veilige buurt, met bereikbare voorzieningen die je dagelijks nodig hebt om te wonen, te werken, te leren of te recreëren. Voor ouders met jonge kinderen is het bijvoorbeeld van belang dat kinderen veilig buiten kunnen spelen, terwijl voor ouderen die niet erg mobiel zijn het belang van zorgvoorzieningen in de buurt een belangrijke rol speelt. Voor jongeren is de aanwezigheid van goede studiemogelijkheden en mogelijkheden om een onderneming te starten of een baan te vinden van belang.

Tegelijkertijd is een leefbare omgeving ook een omgeving die de mogelijkheid biedt om er langer te blijven wonen ook als je persoonlijke omstandigheden wijzigen (baan, studie, partner, kinderen, gezondheid, familie). Een omgeving wint daarom aan leefbaarheid als het een goede uitvalsbasis is voor een veelheid aan activiteiten. Aansluiting op een goede wegen-infrastructuur en openbaar vervoer zijn dan cruciaal.

Steden zijn in dit laatste opzicht sterk in het voordeel. Daar kunnen mensen beter terecht in een samenleving waarin huishoudens vaak van meerdere inkomens afhankelijk zijn, de arbeidsmarkt sterk is geflexibiliseerd en een leven lang dezelfde baan houden of met dezelfde partner samenwonen geen vanzelfsprekendheid meer is. Daar is door de grotere massa meer draagvlak voor hoogwaardige voorzieningen en is het de plaats die centrumfuncties vervult voor minder stedelijke gebieden eromheen. Dit verklaart voor een belangrijk deel het succes van de stad.

In het vorige rapport van de Staat van Zeeland is veel aandacht gegeven aan het begrip leefbaarheid. De constatering was dat leefbaarheid nog te vaak uitsluitend werd gezien als iets dat speelt op het niveau van de wijk[57] of het dorp en vooral iets is voor dorpsraden en kleinschalige burgerinitiatieven. Leefbaarheidsprogramma's starten dan ook vaak met succesverhalen van burgerinitiatieven elders: de goede voorbeelden.

In het rapport van de Staat van Zeeland uit 2014 is gepleit voor een regionaal leefbaarheidsbegrip. Maatschappelijke ontwikkelingen als de trek naar de stad, verhoogde mobiliteit, schaalvergroting en concentratie van (hoogwaardige) voorzieningen maken het urgent om juist op dat niveau naar leefbaarheid te kijken. Dorpen zijn immers omgevingen die lokaal lang niet alle mogelijkheden bieden voor alle fasen van het leven.

De analyses in de vorige hoofdstukken maken duidelijk dat leefbaarheid in Zeeland nauw samenhangt met economische ontwikkelingen, met de invulling en het gebruik van de ruimte, met de mogelijkheden die jong en oud hebben om in Zeeland zelf en samen met anderen 'hun ding' te doen.

Dat vraagt naast een veilige en beleefbare omgeving om kwalitatief goede en bereikbare onderwijs- en zorgvoorzieningen, passende vervoersvoorzieningen, hoogwaardige culturele voorzieningen, banen en mogelijkheden om te ondernemen. De verstedelijking, de vergrijzing, de ontgroening, een afnemende beroepsbevolking, een toenemend sterfteoverschot en een relatief verouderde woningvoorraad stellen Zeeland nadrukkelijk voor een aantal sociale, ruimtelijke en economische leefbaarheidsopgaven. Een voor ondernemers en huishoudens kwalitatief goed en duurzaam vestigingsklimaat vereist onder die omstandigheden nadrukkelijk regie op provinciaal niveau.

De praktijk leert dat de bundeling van krachten in Zeeland in het samenwerken vanuit ieders eigen rol en lokale verantwoordelijkheid nog teveel blijft steken in goede bedoelingen. Een belangrijke vraag voor de komende tijd is daarom in hoeverre de Zeeuwse identiteit kan leiden tot Zeeuwse eenheid.

57. In een onder verantwoordelijkheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken ontworpen meetinstrument voor leefbaarheid (de leefbaarometer) gaat het zelfs om verschillen in leefbaarheid tussen straatblokken in een wijk of buurt. In (groot-)stedelijke omgevingen bleek dit een bruikbaar beeld op te leveren om delen van de stad te typeren en achteruitgang (vroegtijdig) te signaleren. De bruikbaarheid van dit meetinstrument voor Zeeland is minimaal gebleken.